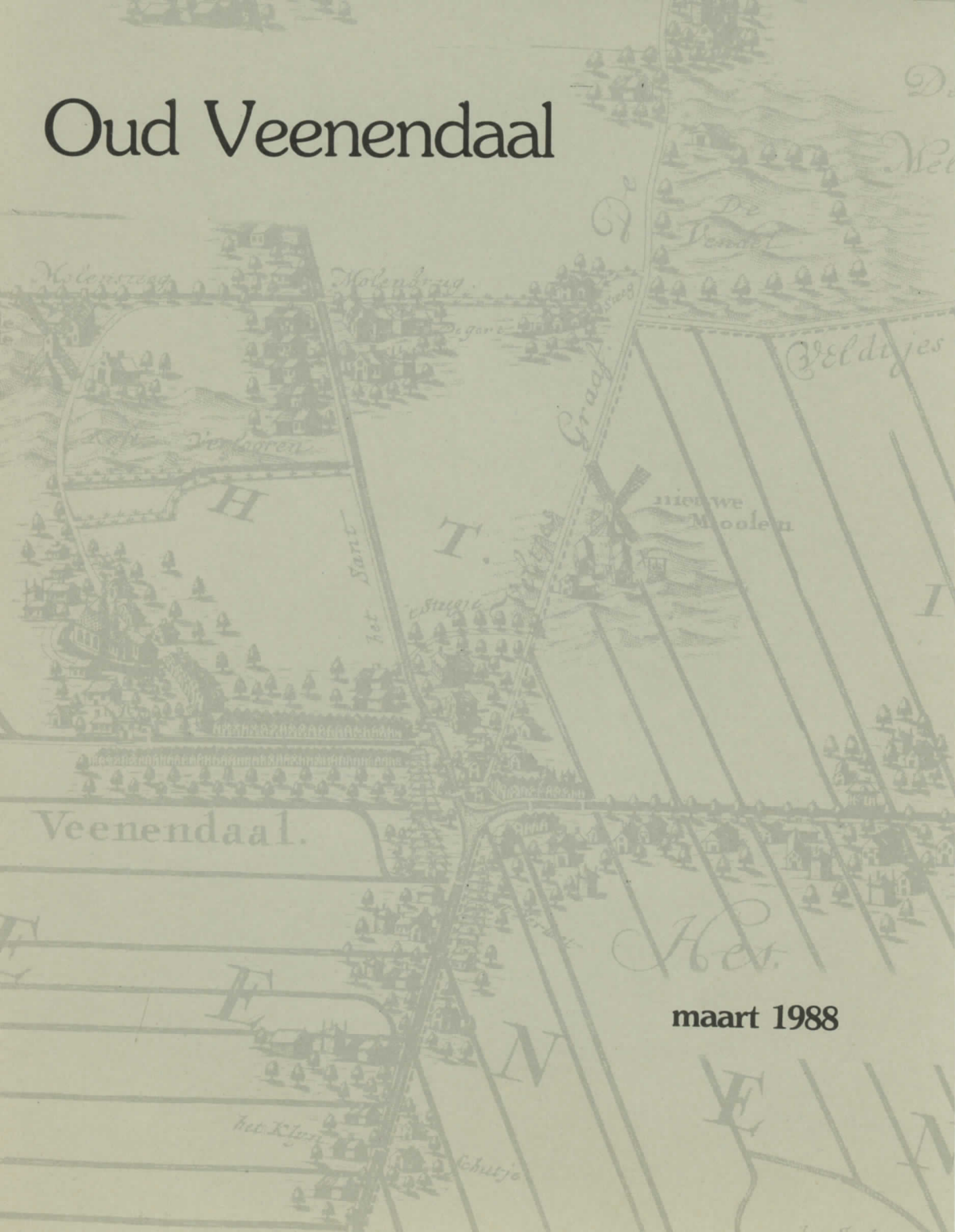

Oud Veenendaal

maart 1988

* 3e jaargang, nummer 1
verschijnt 4 maal per jaar

Bestuur en redactie

drs A.C. van Grootheest, voorzitter

drs R. Bisschop, sekretaris

G. Kool, penningmeester

M. Brink

H. Diepeveen

Sekretariaat:

Prinsesselaan 38, 3905 GX Veenendaal
telefoon: 08385-22691

Ledenadministratie:

D.J. Kruidhof
Lemoen 29, 3902 GR Veenendaal
telefoon: 08385-11079

Bank: Rabobank, rek.nr. 3951.10.106
t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal
Postgiro van de bank: 380265

De kontributie bedraagt f.20,- per jaar
Voor leden tot 18 jaar f.10,- per jaar
Losse nummers van dit blad f.5,-

Vormgeving: Cora Thomasz
Druk: Drukkerij Davelaar

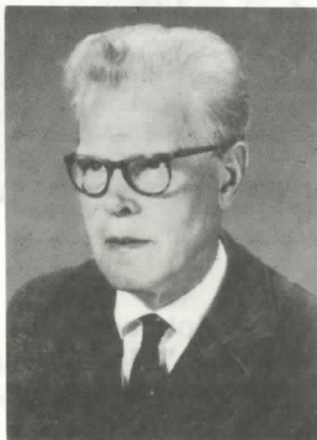
* *Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Inhoud:

- Voorwoord: "1988", pag. 3
- Opkomst, bloei en ondergang van de
"N.V. Frisia Wolspinnerij", pag. 5
- Veenendaal in de prentkunst, pag. 12
- Archief Philips, pag. 22
- Prijswinnaars fotowedstrijd, pag. 23
- Puzzel, pag. 24
- Jaarverslag van de Historische Vereniging
Oud Veenendaal, pag. 25
- Financieel jaarverslag, pag. 27
- Oranjestraat, pag. 28
- Boekbespreking, pag. 29
- Mededelingen, pag. 30

D. Philips 1902-1967

Met dit nummer van '*Oud Veenendaal*' gaan we de derde jaargang in. Tot nu verschenen er - inclusief het 0-nummer - 9 nummers. Tezamen vormen ze een belangrijke dokumentatie met betrekking tot de geschiedenis van Veenendaal. Het ligt in de bedoeling na vijf jaargangen met een verzamelband en een inhoudsopgave te komen over de verschenen jaargangen. Elke jaargang wordt daarom doorlopend genummerd. Iedereen die iets wil schrijven wordt daartoe graag uitgenodigd. We zien graag dat velen in ons blad schrijven.

In dit nummer verschijnt het beloofde artikel van de heer Th. Ferkranes over de geschiedenis van de Frisiafabrieken. De opening van '*de Lampegiet*' is een goede gelegenheid dit artikel te plaatsen.

Verder in dit nummer een artikel van de heer D. Philips: "Veenendaal in de prentkunst". Aanleiding hiertoe is het feit dat de Historische Vereniging in het bezit is gekomen van het archief van de heer Philips, waarin b.v. ook de gebruikte foto's voor dit artikel, die de heer Philips bijeengebracht had.

Het bestuur van de vereniging heeft weer veel plannen voor het nieuwe jaar. Er zijn weer vier avonden gepland en uiteraard ook weer vier nummers van ons blad.

Ook zijn we bezig voorbereidingen te treffen om in juni een tentoonstelling van oude landkaarten in '*de Lampegiet*' te houden.

Het juni-nummer en de bijeenkomst in juni zullen dan ook in het teken van de historische kartografie staan.

Aanleiding is het verschijnen in juni van een boek van dr H. P. Deys: "De Gelderse Vallei, geschiedenis in oude kaarten". We zullen dit boek t.z.t. uitvoerig bespreken.

De inspraakprocedure rond het centrum van Veenendaal is afgesloten. De Historische Vereniging heeft haar stem laten horen. De definitieve plannen zullen binnenkort de gemeenteraad bereiken. We blijven alert, met name wat betreft de markt. Gelukkig zijn er steeds meer mensen en instanties - ook zeer ter zake kundige - die zeggen dat elke vorm van afgraven van

de markt, hoe gering ook, uit den boze is.
Over het voortbestaan van de oudste delen van de 'Scheepjeswol' is nog steeds geen zekerheid. We hopen dat er zodanig creatieve plannen komen dat de oudste delen kunnen worden ingepast.

De gemeente heeft zich verplicht zich daartoe in te spannen.

Minder gelukkig zijn we met de nieuwe vormgeving van de Achterkerkstraat. Velen vroegen zich af of de vereniging wel genoeg haar best heeft gedaan voor dit oude straatje.

Dit is wel degelijk het geval geweest. Zowel in directe contacten met B&W als middels de inpraakprocedure over het centrum - de Vallei deed hiervan verslag - heeft de vereniging haar stem laten horen. Er werd door haar bijv. de term *Achterkerkplein* geïntroduceerd. Helaas tevergeefs. De Achterkerkstraat werd in 1973 door een deskundige in een rapport dat in opdracht van de gemeente werd gemaakt, omschreven als *'een kleinschalig wereldje, karakteristiek voor Veenendaal, sfeerbepalend, van historische waarde en waardevol als ruimtebepalend element'*.

Helaas kunnen we dat nu niet meer zeggen.

Het bestuur heeft een werkgroep ingesteld die zich bezig houdt met het inventariseren van *'beeldbepalende panden'*.

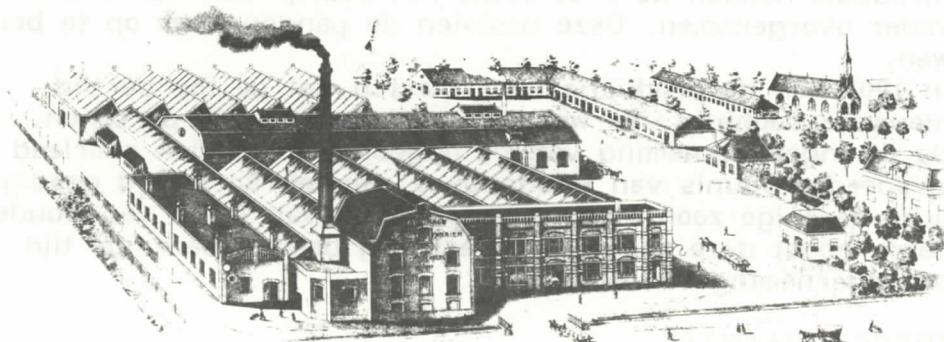
In het december-nummer stond hierover een artikel. We zullen u t.z.t. over de ontwikkelingen informeren.

Tenslotte wil het bestuur graag een werkgroep *'excursies'* in het leven roepen, zodat jaarlijks een excursie voor leden kan worden georganiseerd.

Hebt u zin om in deze werkgroep mee te doen?

ACvG

Opkomst, bloei en ondergang van de „N.V. Frisia Wolspinnerij”

De geschiedenis van de Frisia Wolspinnerij (*1) begint 8 januari 1910 wanneer de acte van oprichting wordt ondertekend. Deze was overigens reeds eerder goedgekeurd bij Koninklijk Besluit op 22 december 1909 en gepubliceerd in de Staatscourant no. 27 van dat jaar.

De Frisia was eigenlijk de voortzetting van de Machinale Saretfabriek van D. van Woudenberg. Deze industrieel stichtte in het jaar 1884 het bedrijf, wat blijkt uit een gedenksteen in het toenmalige ketelhuis. De steen werd bij de afbraak van het gebouw veilig overgebracht naar het gemeente-archief. De fabriek is klein begonnen; met de toen nog bestaande wasserij en kammerij werden in die beginjaren de werkzaamheden verricht.

Van Woudenberg werd bijgestaan door zijn twee zonen, Teunis en Ruud. In deze fabriek verwerkte men meest grovere wolsoorten. De fijnere kwamen uit Engeland en Frankrijk. De heren Van Woudenberg hielden zich voornamelijk bezig met het vervaardigen van zwart, blauw, nassau (*2) en donkernassau. Verder werd veel drab (*3) gemaakt. Deze soorten vonden hun weg naar het noorden van het land, hoofdzakelijk naar klanten die ook tijdens de Frisia-periode tot de beste afnemers behoorden. Het bedrijf breidde zich tot aan het gedenkwaardige jaar 1907 fors uit. Toen ging

bijna de hele fabriek in vlammen op.

Inmiddels hadden de twee zoons het bedrijf van hun overleden vader overgenomen. Deze besloten de panden weer op te bouwen.

In 1908 kon de productie weer starten met de toendertijd nieuwste machines. Er werken dan ongeveer 200 personen.

Na de ingebruikneming van de opgebouwde fabriek overleed al spoedig Teunis van Woudenberg, binnen korte tijd gevolgd door de enige zoon, tevens enigst kind van Ruud van Woudenberg, zodat deze alleen overbleef. Hij besloot na enige tijd de onderneming te verkopen.

"BERGOPWAARTS"

J.L. Feitz uit Hilversum hoorde over de verkoop en toonde interesse. Hij kocht met financiële hulp van bevriende relaties de fabriek.

De naam "Frisia Wolspinnerij" werd gekozen omdat zijn voorouders (ook wolhandelaren) uit Leeuwarden afkomstig waren; Frisia is de latijnse benaming voor Friesland.

Het personeel van de Machinale Sijetfabriek van D. van Woudenberg ging stilzwijgend over naar de nieuwe N.V.

De werktijden voor het personeel waren destijds van 06.00 uur 's morgens tot 18.00 uur 's avonds, met tweemaal één uur schafttijd. Deze werktijden werden tot 1920 gehandhaafd; daarna werd door de nieuw ingestelde arbeidswet de 48-urige werkweek van kracht.

In het jaar 1913 bouwde men er een groot gebouw bij, dat bijna gereed was, toen de eerste wereldoorlog uitbrak.

Hoewel Nederland niet direct in oorlog was, hadden vele bedrijven moeite om zich staande te kunnen houden. Uitvoer lag op een laag pitje en ook voor de Frisia braken moeilijke tijden aan. Na de oorlog ging het de eerste jaren weer goed. Van korte duur, want er kwam een tijd dat de volledige economische markt instortte. Vele arbeiders werden ontslagen. Ook is tijdens de zomermaanden enkele jaren halve weken gewerkt.

Na 1920 exporteerde de Frisia naar China en Rusland. De im-

port van de ruwe wol kwam uit Texel, Zuid-Amerika en Australië.

De heren Y.L.M. en L.J. Feitz kwamen in die jaren de directie versterken. De arbeiders kregen een soort van ondernemingsraad in de vorm van een fabriekscommissie.

Na de garens voor kousen en ondergoed begon men meer en meer met fijnere (luxere garens) wolsoorten te verwerken en maakte hiervan tot 1940 onder andere: jumperwol, mantelwol, koordwol en crêpewol.

Vanaf 1910 tot 1940 bleef de Frisia zich uitbreiden. Er werden steeds modernere machines gekocht. Enkele voorbeelden.

In 1933, respectievelijk 1934, kwamen de eerste grote ring-spinmachines in bedrijf. In de fabriek was echter geen ruimte meer. De oplossing werd gevonden door de machinerieën in een loods, bekend onder de naam "*Duivenweide*", te bouwen.

In 1936 besloot de directie het open stuk tussen die loods en de fabriek dicht te bouwen, waardoor het bedrijf er een grotere ruimte bij kreeg, en de, in de loods staande spin- en twijnmachines, in de fabriek kwamen te staan.

De Duitse bezetting vanaf mei 1940 drukte ook op de bedrijfsvoering van de Frisia haar stempel.

De grondstoffen werden weggehaald en er was geen werk meer.

De directie ging noodzakelijkerwijs over tot het aankopen van kunstzijde en het bedrijf werd overgeschakeld op de verwerking van dit materiaal. De machines hield men draaiende via briketten.

Er werden knotjes kunstzijde stukgesneden, gekaard, gekamd, voorgesponnen, gesponnen, getwijnd en geveerd, waardoor de Frisia weer spoedig op volle toeren draaide.

Ook de technische dienst was vindingrijk want zij ontwierp een snijmachine die de draadjes op een lengte van 4 cm. moest snijden (ongeveer de lengte van katoen). Niet lang daarna zond men dit materiaal aan verschillende katoenspinnerijen in ons land. De Frisia kreeg van deze spinnerijen de spinhulzen met een mooi dun gesponnen draadje terug.

"VERNIEUWINGSPAKKET"

Kort na de invasie van de geallieerden in Noord-Frankrijk liep de productie weer drastisch terug. Ook op personeelsgebied stonden grote veranderingen te wachten. De Duitsers hadden arbeiders nodig om stellingen te bouwen. Verschillende Frisia-mensen werden hierbij onontkoombaar tewerkgesteld.

Electriciteit mocht niet meer gebruikt worden en de machines stonden practisch stil.

Het kantoorgebouw (de huidige Frisiavilla) evenals het gedeelte van de ververij, dat als centrale keuken was ingericht, werd later door de organisatie *Todt* (*4) gevorderd. De fabriek kreeg meer te lijden. Toen in 1945 de Engelsen Veenendaal vanuit Ede bestookten met granaatvuur kreeg de fabriek liefst 15 voltreffers te verwerken. Deze voltreffers kwamen op het kantoor, pakhuis, kammerij, voorspinnerij, fijnspinnerij, (kunstzijdespinnerij) en de ververij terecht.

Burgemeester A. Bakker decoreert Frisia-werknemer Bos.
J.L. Feitz, oprichter van de Frisia ziet toe. (jaren vijftig)

Twee blindgangers vielen in het ketelhuis en de machinekamer. Ze ontploften niet. Wel was er behoorlijke glasschade. De ruiten van de diverse afdelingen sneuvelden bijna allemaal. De grootste schade werd aangericht aan de kaardmachines. De rest van het machinepark had weinig schade ondervonden. Niet bekend is of zich persoonlijke ongelukken hebben voorgedaan.

Zodra na mei 1945 de fabriek weer begon te draaien en meer arbeiders te werk konden worden gesteld, werd er door de samenwerkende fabrieksarbeidersbonden een nieuwe fabriekscommissie gekozen.

Sindsdien kwamen er, mede ten gevolge van het afsluiten van een C.A.O., grote veranderingen in de sociale werkomstandigheden op de fabriek. Met de C.A.O. kwam er een betere loonregeling. Verder snipperdagen, vakantietoeslag, kerstgratificaties en textielverstrekking, toeslag bij ploegenarbeid, personeelsavonden en de jaarlijkse uitgaansdag. Reeds in 1946 gelukte het de productie van de vooroorlogse jaren verre te overtreffen.

Het personeel van de Frisia luistert aandachtig naar de directietoespraak op zaterdag 1 juli 1952. De legendarische stoker Piet van Kruistum (voorgond rechts) zit zoals gewoonlijk op de voorste rij met zijn onafscheidelijke pet en stok.

"BERGAFWAARTS"

In de jaren 1947, '48, '49 en '50 kwam er een stroom van machines uit Engeland die alle geplaatst werden in de zaal, waar in de haspels, de pakkamer en het magazijn waren ondergebracht. Ook het gebouw, dat in 1936 was gebouwd en voor het grootste deel dienst deed als pakhuis, kwam vol te staan met spin- en twijnmachines.

Op 1 juli 1950, bij het 40-jarig bestaan van de Frisia, kreeg het personeel een mooie pensioenregeling aangeboden, met inbegrip van weduwen- en wezenpensioen. Er werkten toen ongeveer 400 mensen bij de firma.

Er werden die eerste juli 14 grote gouden medailles voor veertig jaar of langer dienstverband uitgereikt. De kleine gouden Frisia-medailles gingen naar 39 personeelsleden die 25 jaar of langer in dienst waren. Voorts kregen alle personeelsleden een herdenkingslepeltje.

Na 1950 ging het langzaam berafwaarts met de Frisia.

Dit kwam mede door een kopersstaking en een enorme voorraad in de fabrieksmagazijnen.

In 1954 werden daarom de aandelen verkocht aan de Leidse firma Clos & Leembruggen die reeds eigenaar was van de Hollandia Wolfabrieken.

Men verhuisde daarop naar het Verlaat.

De gebouwen aan de Kerkewijk werden overgenomen door de N.V. Koninklijke Veenendaalsche Stoomspinnerij en Weverij onder leiding van de heren Bonneke en Bottenheim.

Tot 1958 bleef de familie Feitz in de directie.

Door onenigheid, over een gemaakt "hek" van Frisia-materiaal, door Frisia-personeel voor de Salvatorkerk, kwam er een eind aan de Feitz-traditie. Zij stapten uit de firma.

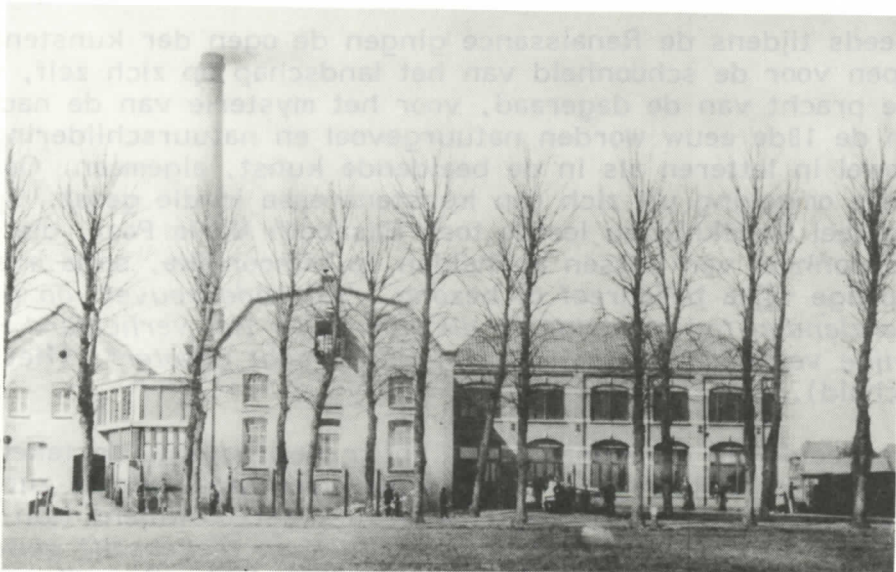
In 1974 kocht de gemeente Veenendaal voor drie miljoen het troosteloze complex. Enige jaren later werd tot afbraak overgegaan.

Alleen de statige Frisiavilla herinnert nog aan de groei en bloeiperiode van de N.V. Frisia Wolspinnerij.

Th. Ferkranus

Noten en bronnen:

- (*1) Bovenstaande gegevens zijn verkregen door gesprekken met de heren J.M.L. Feitz en J. Bouman.
J.M.L. Feitz is de kleinzoon van oud-Frisiadiirecteur en oprichter van de Frisia, t.w. J.L. Feitz.
J. Bouman was portier van de Frisia. Voorts heb ik een keuze gemaakt uit veel Frisia-Flitsen (personeelsblad).
- (*2) Nassau staat voor de blauwe kleur van sajét, die gebruikt werd voor de fabricage en/of breien van sokken.
- (*3) Drab staat voor een bruin-rode kleur garen, iets gemêleerd.
(de noten 2 en 3 volgens N. Diepeveen Sr., Woninginr., conf. en manuf.)
- (*4) Todt staat voor een soort militair gedrild arbeidsleger, genoemd naar zijn oprichter Fritz Todt, Duits ingenieur en politicus.
In de tweede wereldoorlog legde deze Organisatie Todt o.m. de 'Atlanticwall' aan en droeg ze zorg voor het herstel van de door bombardementen beschadigde verbindingen.
In bezette gebieden werd de organisatie berucht door het gebruik van gevorderde arbeidskrachten.

Sajetfabriek Van Woudenberg rond 1895

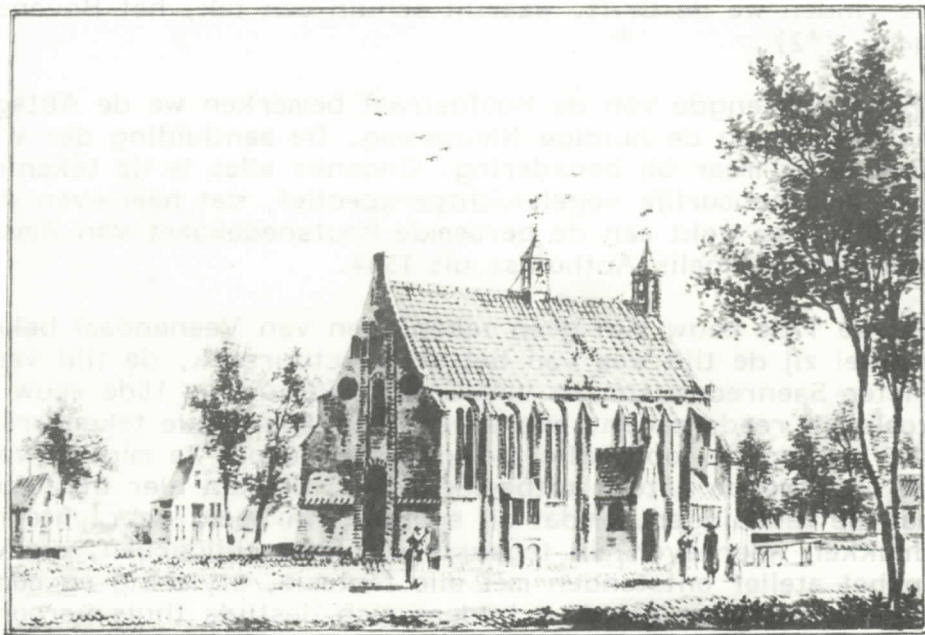
Veenendaal in de prentkunst^(*1)

In tegenstelling tot de 17de eeuwse tekenaars en etsers, die voornamelijk gezichten en gebouwen in de hoofdsteden, bepaaldelijk in Holland en Zeeland in beeld brachten, trokken de kunstenaars in de 18de eeuw alle gewesten van de verenigde Nederlanden door, de dorpen niet versmadend. De eminente kenner van de prentkunst in de Nederlanden, P.F.A. Swillens, schijft dit toe aan het reeds in het einde van de 17de eeuw groeiende verlangen naar het land, naar het ontvluchten van de drukke stad. Maar hebben hier niet tevens een zekere zelfgenoegzaamheid en een gemis aan energie en ondernemingslust, zo kenmerkend voor deze tijd, een rol gespeeld? Werd het leven niet een permanente vakantie op het land?

Reeds tijdens de Renaissance gingen de ogen der kunstenaars open voor de schoonheid van het landschap op zich zelf, voor de pracht van de dageraad, voor het mysterie van de nacht. In de 18de eeuw worden natuurgevoel en natuurschildering, zowel in letteren als in de beeldende kunst, algemeen. Ook in onze omgeving uit zich een kunstenaressen in die geest. Op kasteel Emmikhuizen leefde toen Elisabeth Maria Post, die de schoonheid van bossen en heiden op bijhoorlijke, soms overgevoelige wijze beschreef of bezong. *"Rijzende heuvel! op uwen verzienden top gevoelde ik dikwijls mijne ziel verhelderd - mijne verbeelding rijker - mijn werkkraft grooter"*. (Het afscheid).

De beeldende kunstenaars, en onder hen bovenal de tekenaars en etsers, blijken in die tijd echter veel begaafder te zijn dan de schrijvers. Op meeslepende wijze schetst Swillens hun bedrijf. *"Zij gingen, met hun schetsboek en teekenstift gewapend, van stad tot stad, van dorp tot dorp en teekenden alles wat hun oog bekoorde of hun gemoed ontroerde. Wij zien hen staan op het dek van de langzaam voortsukkelende trekschuit, getooid met poederpruik en driekanten steek, in blauwe rok,*

kuitbroek, witte kousen en schoenen met zilveren gespen, zui-
gend aan hun lange gouwenaars, turend over de vlakke weiden
met grazend vee, de horizon slechts onderbroken door een
enkelen kerktoeren van een stil en afgelegen dorp, hier en daar
een boerderij met rieten dak of een molen, welks wieken zich
ijl afteekenden tegen den hoogen lichtbewolkten hemel. Straks,
als zij in een dorp of een stad waren aangekomen, verliet de
kunstenaar de schuit, wandelde naar het marktplaatsje, waar hij
in den regel de voornaamste gebouwen, de kerk en het raad-
huis zou vinden. Liet de tijd zulks toe, dan teekende hij ook
nog de dorpsstraat, een of ander overblijfsel van een kasteel
of klooster, een merkwaardig monument of wat dan ook".

"Kerk" door Jan de Beijer
Atlas Munniks van Cleef, Paleis Soestdijk

Uiteraard zijn van grote en kleine oudere steden als Amersfoort, Rhenen e.d. meer tekeningen gemaakt dan van minder oude plaatsen als Veenendaal, eerst ontstaan na het midden der 16de eeuw. Toch is het opvallend dat in de 18de eeuw een aantal begaafde tekenaars Veenendaal in hun prenten hebben weergegeven. Van de tijd daarvóór kennen wij slechts één tekening, een schetsmatige plattegrond uit de tweede helft van de 18de eeuw. Vermoedelijk is dit een schetsje van Evert van Schaik, die in die jaren als landmeter voor de veenraden optrad. Hij heeft kennelijk moeite gehad het kerkje juist te oriënteren, zodat het koor teveel naar het noorden kwam te liggen. Onder de klokkestoel ziet men het traditionele roosvenster. Voor de kerk ligt de Markt. Rechts buigt de Achterkerkstraat om de St. Salvator heen. Het water langs de Markt en door de straat is een der oudste wijken. Aan de rechterzijde vinden we de Grift, waaruit schuin een tak, het Boveneind, gaat. (*2)

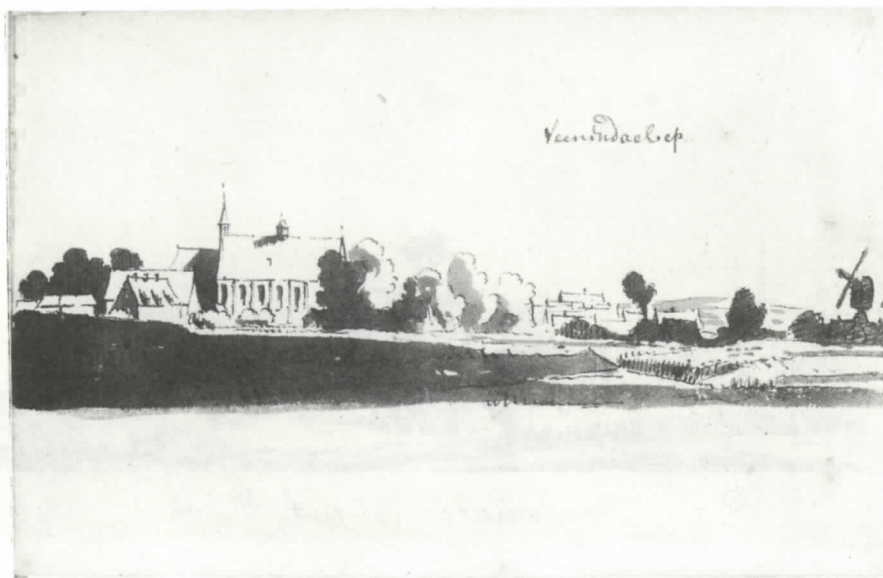
In het verlengde van de Hoofdstraat bemerken we de Abtsgraaf, het begin van de huidige Nieuweweg. De aanduiding der windstreken is maar bij benadering. Ondanks alles is de tekening toch een behoorlijk vogelvluchtperspectief, dat héél even de herinnering wekt aan de beroemde houtsnedekaart van Amsterdam door Cornelis Anthonisz uit 1544.

Uit de 17de eeuw zijn geen tekeningen van Veenendaal bekend, hoewel zij de tijd was van het architectuurstuk, de tijd van Pieter Saenredam en Jan van Goyen. Wel uit de 18de eeuw toen, zoals wij reeds zagen, een schare van talentvolle tekenaars die zich op de topografie toeleegde, de dorpen te midden van de omringende natuur uitbeeldend. Wij denken hier uitsluitend aan de tekeningen, omdat zij spontaan in beeld gebrachte indrukken weergeven, in tegenstelling met schilderijen, die vaak in het atelier ontstonden met alle fantasie, stylering en compositaire vrijheden die de schilders zich destijds thuis veroorloofden.

Hoe zagen nu bedoelde tekenaars Veenendaal? Daar is vooreerst Cornelis Pronk (1691-1759), wiens tekeningen door

etsers en graveurs werden geïnterpreteerd. Want schilder- of tekenkunst en grafische kunst werden toen niet als in de 17de eeuw door één kunstenaar beoefend.

Slechts hoogst zelden zag men een tekenaar grafisch werk verrichten. Eerst aan het einde der 19de eeuw kwam hierin verbetering.

"Gezicht op Veenendaal" door Cornelis Pronck, Rijksmuseum

Onder de gezichten in de omgeving van Rhenen - hij tekende o.a. Prattenburg, Nergena, Heimerstein, Levendaal - die hij met pen, potlood of waterverf maakte, komt in het derde deel van zijn schetsboekje een gezicht op Veenendaal voor, een gewassen pentekening. "Wassen" betekende toen tekenen met het penseel, hier dus een combinatie van pen met gewassen inkt.

"Veenendaal int Stigt" door Jacobus Stellingwerf
Atlas Munniks van Cleef, Paleis Soestdijk

"Kerk uit het Oosten" door Pieter van Loo
 Atlas Munniks van Cleef, Paleis Soestdijk

Hij heeft het dorp van het noorden uit beschouwd. Feilloos heeft hij zijn standpunt gekozen, zodat hij een fraaie ruimtewerking verkreeg. Mooi is ook het effect van de Stichtse molen rechts. Bedekt met het standerdmolentje, dan wordt de werking van de prent veel zwakker. (De letters cp achter de plaatsnaam zijn Proncks initialen).

Zijn knapste leerling was Jan de Beijer (1703-1785), die onvermoeid heel ons land doortrok en al het karakteristieke en mooie in dorpen en steden en op den buiten weergaf. In 1745 tekende hij Levendaal, in 1750 Prattenburg en Emmikhuizen. Hij bezocht toen ook Veenendaal en maakte er een grijs gewassen tekening, heel nauwkeurig, krachtig en vol van spanning. Hij zag het dorp uit het zuiden. De weg rechts is de Kerkewijk, eigenlijk de naam van het water erlangs. De huisjes op de achtergrond zijn die van de huidige Hoofdstraat. Op het veld in het midden en links stapels drogende turf, een bewijs dat toen nog geveend werd. De kerk domineert het geheel.

H. Spilman (1721-1784) maakte naar Jan de Beijers tekening een gravure, meer sferisch, opgenomen in "Het Verheerlijkt Nederland" waarvan het negende deel in 1774 verscheen. Hij stoffeerde zijn prent met enige figuurtjes en varieerde eningszins de plantengroei.

Het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Brussel bezit een tekening in Oostindische inkt van H. de Winter (1717-±1782). Toen deze op ons verzoek gereproduceerd werd, keken wij bij ontvangst van de foto teleurgesteld op: de tekening blijkt op een paar vogeltjes na identiek aan Spilmans gravure!

Jan de Beijer blijkt ook getroffen te zijn door de eenvoudige schoonheid van het kerkje aan de Markt, waarvan hij een afzonderlijke tekening maakte, een voorbeeld van zijn talent als architectuurtekenaar. Hij toont ons de kerk van de westzijde, dus bij de oorspronkelijke ingang. In de gevel zien wij twee ronde vensters; twee pilaster rijzen omhoog. Bij de ont-

pleistering van deze gevel kwamen onlangs de vensters en pilasters weer tevoorschijn.

"Veenendaal" door Jan de Beijer
Atlas Munniks van Cleef, Paleis Soestdijk

Aan Jan de Beijer, dan weer aan Dirk van den Burg wordt ook de fraaiste tekening die wij kennen, toegeschreven, de kerk, met potlood, pen en penseel gedaan, gedateerd 18 juli 1750, een prent die denken doet aan muziek van Mozart. Verrassend rijst achter de bomen, door welke men de wind hoort ruisen, zo levendig geschilderd, het kerkje op, sacraal en blank in het licht, met grote precisie getekend, een architectonische accuratesse Saenredam waardig. Herkennen wij hier niet veeleer het meesterschap van Cornelis Prock, die zo getrouw de werkelijkheid weergaf?

Pieter van Loo (1731-1784) werd ook gefascineerd door de kerk. Met potlood en penseel tekende hij haar, gezien op het koor met op de voorgrond een groep bomen, een prent die bijna identiek is in stijl en interpretatie aan de omstreden tekening, die wellicht als voorbeeld diende.

"Veenendaal in het water" door J.L. Sörensen (1855)
Atlas van Stolk, Rotterdam

Uit de 18de eeuw dateert tenslotte een gewassen pentekening van Jacobus Stellingwerf. (1724-1756) Dat deze tekenaar terecht als topografisch minder betrouwbaar wordt beschamd, blijkt tenslotte bij het beschouwen van zijn schetsje. De struik in het midden is niet meer dan mislukte decoratie en in nog sterker mate het kasteelachtig gebouw rechts, dat onmogelijk Prattenburg kan zijn, dat zelfs in 1762 nog een eenvoudige boerenwoning was, getuige de tekening van P. van Liender

toen van het huis maakte. Toch valt iets in Stellingwerfs tekening op: de dwarsbeuk van het kerkeschip, die uit 1753 dateert.

De 19de eeuw heeft slechts één tekening van Veenendaal opgeleverd. Toen in 1855 de Grebbedijk bezweek en Veenendaal door het water bedolven werd, verscheen een serie tekeningen, getiteld "De waterramp van 1855. Geschetst in 24 afbeeldingen naar de natuur getekend en geëtsd door leden de Maatschappij Arti et Amicitiae". Eén dier tekeningen is van Jacob Loerensz Sörensen (1812-1857), die te Amsterdam en in 1836 tijdelijk te Lienden woonde en werkte. Direct valt het verschil op met de tekeningen uit de 18de eeuw. Als romanticus hield Sörensen van lichteffecten. De watersnood moet een kolfje naar zijn hand zijn geweest. Hij geeft het tafereel weer vol kalme dramatiek. Van het noorden uit bekeek hij het geteisterde dorp met links een boerderij in het water en rechts de Stichtse molen aan de Molenstraat, in het midden de Oude Kerk.

De Franse kunstenaar Charles Edouard Tanrel, graveur, etser en schrijver over kunst, (1824-1892) maakte naar Sörensens tekening een ets.

Uit later tijd zijn ons geen tekeningen van enige waarde bekend.

D. Philips

Noten:

- (*1) Dit artikel verscheen in "de Vallei" op woensdag 10 januari 1962 ter gelegenheid van de restauratie van de Oude Kerk aan de markt.
- (*2) Zie illustratie blz. 5, "Oud Veenendaal", december 1985

Archief Philips

De Historische Vereniging is in het gelukkige bezit gekomen van het archief van de heer D. Philips. De heer Philips was vanaf 1937 onderwijzer aan de St. Willibrordusschool aan de Nieuweweg en bracht de laatste jaren van zijn leven door in Limburg, waar hij in 1967 overleed.

Philips was een groot vorser en kenner van de geschiedenis van Veenendaal.

Prof. dr. W. van Iterson schreef in 1960 in zijn befaamde boek "De stad Rhenen" over Philips:

'De geschiedschrijving van Veenendaal werd in de laatste jaren aanzienlijk verrijkt door verschillende series publicaties van de hand van de heer D. Philips aldaar. Deze geschriften verdienen bijzondere aandacht omdat ze gebaseerd zijn op degelijke, zelfstandige archiefonderzoekingen'.

Het archief geeft daar blijk van. Het bevat naast vele oude kranten en tijdschriften en velerlei verzameld materiaal, veel van zijn artikelen met de originele illustraties. Verder veel transcripties van archiefstukken en correspondentie, zowel met archieven als met collega-onderzoekers. Zo is er een uitvoerige correspondentie met Prof. Van Iterson.

De meeste belangstelling had bij hem de oudste geschiedenis van Veenendaal.

Philips heeft veel gepubliceerd in diverse bladen en tijdschriften. In dit nummer van ons blad vindt u een artikel dat in 1962 in "De Vallei" verscheen ter gelegenheid van de restauratie van de Oude Kerk op de Markt.

We hopen t.z.t. in een afzonderlijk artikel verder in te gaan op het leven en de persoon, alsmede op het werk van de heer Philips.

Hij verdient meer aandacht en erkenning dan hij, behalve bij een kleine groep, gekregen heeft. Ook zijn artikelen verdienen ruimere verspreiding. Ten dele gebeurt dat nu al in "De Vallei" in de dinsdagnummers.

We zullen de gemeente vragen een straat in het centrum van Veenendaal naar de heer D. Philips te noemen.

We zijn de familie Philips bijzonder dankbaar dat het archief bij de Historische Vereniging terecht is gekomen. We zullen het met zorg gebruiken; op dit moment is een begin gemaakt met de inventarisatie ervan. Ook willen we graag onze dank uitspreken aan hen die bij de overdracht van het archief bemiddeld hebben.

A.C. van Grootheest

Prijswinnaars fotowedstrijd

De door de Historische Vereniging gehouden fotowedstrijd werd gewonnen door ARJO BLANKESTIJN.

De inzendingen werden per serie beoordeeld. Uiteindelijk kwamen tot het volgende resultaat; de eerste prijs gaat naar Arjo Blankestijn, Mulderslaan 63, Veenendaal. In zijn foto-serie was het wedstrijdthema 'Veenendaal-Nu' het meest vertegenwoordigd. De jury was geïmponeerd door de bijzondere sfeerplaat van de Scheepjeswolffabriek-bij-nacht. Het jeugdlid mag minimaal 25 foto's leveren van formaat 13x18 cm. en krijgt daarvoor een bedrag van vijfhonderd gulden tot zijn beschikking.

De tweede prijs (tweehonderd gulden) ging naar G.J. de Jager wonende aan het Prins Willem Alexanderpark 511, Veenendaal. De derde prijs (honderd gulden) was voor mevrouw J. Eijkman wonende aan het Prins Willem Alexanderpark 82, Veenendaal. Eervolle vermeldingen waren voor de Veenendalers J.B. Bult-huis, H. Hoogendoorn en mevrouw I. Bouman.

Puzzel

De foto in het vorige nummer liet de levensboom zien die zich bevindt in het raam boven de voordeur van de pastorie op de Markt.

Hieronder vindt u een nieuwe opgave. U hoeft de oplossing niet in te sturen; het gaat niet om een wedstrijd.

Weet u waar dit is?

Jaarverslag van de Historische Vereniging Oude Veenendaal

Na alle informatie die het afgelopen jaar in de verschillende nummers van ons verenigingsorgaan is opgenomen, kunnen we dit jaarverslag beperken tot een kort samenvattend overzicht van de verenigingsactiviteiten in 1987.

De algemene ledenvergadering werd gehouden op 17 maart 1987.

Het huishoudelijke deel had betrekking op het jaarverslag van de secretaris en de penningmeester; de kascommissie, bestaande uit de heren Will en Hutten, deelde mee dat de financiële administratie in orde was bevonden. Op verzoek van de voorzitter verklaarden beide heren zich bereid om voor 1987 opnieuw als kascommissie op te treden. Daarna volgde een lezing van de heer drs P. Nijhof over "Oude fabrieksgebouwen"; aanwezig waren ca. 140 personen.

De tweede bijeenkomst vond plaats op 4 juni 1987: een lezing van de heer E.J. Demoed over "Van kerkhof tot begraafplaats", waarbij ook aandacht werd besteed aan de Oude Begraafplaats aan de Achterkerkstraat; ca. 80 personen bezochten deze bijeenkomst. De lezing werd gecompliceerd met een excursie naar de gerconstrueerde Oude Begraafplaats op 6 juni. De heren Polder (Gemeentewerken) en De Ruiter (IVN) gaven aan de ongeveer 40 aanwezigen tekst en uitleg over resp. de reconstructie en de begroeiing. Op 24 september hield de heer J. Lagerwij voor zo'n 140 personen een voordracht over "350 jaar boerderijbouw in de Gelderse Vallei".

Het verenigingsjaar werd besloten met een bijeenkomst op 10 december, toen jhr. mr. L.H.N.F.M. Bosch ridder van Rosenthal vertelde over de "Geschiedenis van de waterschappen in Veenendaal en omgeving". Daaraan voorafgaande werden de prijswinnaars bekend gemaakt van de foto-wedstrijd die de vereniging organiseerde in samenwerking met de Rabo-bank, en tevens werd een film vertoond over de Frisiafabriek in oorlogstijd. Ongeveer 200 personen woonde deze bijeenkomst bij.

Alle bijeenkomsten werden gehouden in 'de Meent'. Graag wil het bestuur vanaf deze plaats de leiding en medewerkers van dit verpleegtehuis bedanken voor hun belangeloze medewerking aan onze bijeenkomsten.

Het afgelopen jaar vertegenwoordigde de voorzitter, de heer Van Grootheest, de Historische Vereniging in de inspraakronde over de herinrichting van het centrum, en sinds december 1987 wordt er vanuit de vereniging gewerkt aan een overzicht van zg. "beeldbepalende panden" in Veenendaal. Verder is dit jaar een begin gemaakt met "kontaktgroepen": via het secretariaat werden leden met dezelfde interesses, op hun verzoek, met elkaar in kontakt gebracht, zodat onderling ervaringen en gegevens uitgewisseld kunnen worden.

En natuurlijk maken we graag van de gelegenheid gebruik om Cora Thomasz te bedanken voor de verzorging van ons verenigingsorgaan, alsmede de heer Kruidhof voor de bezorging ervan en voor het bijhouden van de ledenadministratie. Zij doen hun werk dan weliswaar wat op de achtergrond, maar met zeer veel inzet en enthousiasme!

Per 31 december 1987 telde de vereniging 340 betalende leden.

R. Bisschop, sekretaris

Financieel jaarverslag

FINANCIEEL OVERZICHT 1986/87

Inkomsten		Uitgaven	
saldo per 1 jan. 1987	f 256,45	blad 'Oud Veenendaal'	f 9973,91
contributie	6689,02	incl. extra nummer	
rente	1,56	bezorging	705,80
subsidie gemeente (1986)	2500,00	schrijfmachine IBM	2526,46
gift Rabobank	8002,70	rente	1,86
advertenties	675,00	diverse kosten	598,69
verkoop losse nummers	132,00	nog te betalen posten	930,60
nog te ontvangen posten	784,50	banksaldo	4303,91
	<u>f 19041,23</u>		<u>f 19041,23</u>

BEGROTING 1988

Inkomsten		Uitgaven	
contributie 400 leden	f 8000,00	blad 'Oud Veenendaal'	f 5800,00
verkoop lossen nummers	250,00	bezorging	800,00
		drukwerk, posters, etc.	800,00
		bijeenkomsten/bestuur	500,00
		diversen	350,00
	<u>f 8250,00</u>		<u>f 8250,00</u>

VERMOGEN PER 31 DECEMBER 1987

schrijfmachine IBM aangeschaft	f 2526,46		
afschrijving 20%	526,46	f 2000,00	
banksaldo (incl. f1000,00 lesbrieven werkgroep-scholen)		4303,91	
		<u>f 6303,91</u>	

Het jaar 1987 werd met een batig saldo afgesloten. Mede door de royale gift van de Rabobank t.g.v. haar 75-jarig bestaan, kwamen we tot een voordelig banksaldo. Hiervan is volgens afspraak met de Rabobank, f.1.000,= gereserveerd voor de "Werkgroep Scholen". Het streven om eind 1987 350 betalende leden te hebben, is aardig gelukt. Om het jaar 1988 financieel rond te krijgen zullen we naar de 400 leden toe moeten. Dit mag voor een plaats als Veenendaal echter geen bezwaar zijn. We doen dan ook een beroep op u om actief leden te werven. Als vereniging is het belangrijk een goede financiële basis te hebben, waardoor de activiteiten kunnen worden uitgebreid.

G. Kool, penningmeester

Oranjestraat

Oranjestraat 1988

In het septembernummer van "Oud Veenendaal" komt een artikel over de geschiedenis van deze straat.

(foto's H. Henzen)

Boekbespreking

* *HERLEEFD VERLEDEN*

"Vijftig jaar Hervormde Gemeente, Sola Fide, Veenendaal"
samenstelling: B. van de Pol, 72 blz., f.10,-

In het vorige nummer werd het boek dat verscheen ter gelegenheid van het eeuwfeest van de Gereformeerde Kerk van Veenendaal besproken. Vorig jaar kwam echter ook een jubileumboek van de Hervormde Gemeente Sola Fide uit, dat voor geïnteresseerden in de lokale kerkgeschiedenis de moeite waard is.

Het is beperkt van opzet en geeft in een twintigtal hoofdstukken een beeld van de begintijd en de ontwikkelingen tot op heden. Het boek werd samengesteld door Breunis van de Pol en is verkrijgbaar bij de fam. Van Barneveld, Tinne-weide 155 te Veenendaal

* *TACHTIG JAAR VRIJZINNIG VEENENDAAL*

door A.G. van Gilse, 17 blz., f.2,50

Ter gelegenheid van het 80-jarig bestaan van de afdeling Veenendaal van de Nederlandse Protestanten Bond verscheen dit kleine boekje.

Het is voor belangstellenden te verkrijgen bij mevr. Lancel, Kanaalweg 7 te Veenendaal.

* *DE RECTERS VAN VEENENDAAL*

door T.C.N. Belgraver, 92 blz., f.55,-

Op 2 maart 1732 ondertrouwen te Utrecht Hendrik Regter en Jannetje Docter. Het echtpaar vestigt zich een jaar na hun huwelijk in Veenendaal. Het zijn de nakomelingen van dit echtpaar die in dit boek worden behandeld. Het wordt daar echter niet bij gelaten. Verwante families als Beijer, Van Schuppen, Van den Bosch, Van Silfhout en Van Leeuwen krijgen eveneens aandacht. Veel achtergrondinformatie, diverse schematische overzichten, illustraties, een keurige druk en een lin-

nen band maken het geheel tot een uitgave waar de familie mee voor de dag kan komen.
Voor liefhebbers van de genealogie in Veenendaal een interessante uitgave.

Het boek is te bestellen bij mevr. W.M.F. Recter-Aschoff, Kerkewijk 175 te Veenendaal.

Mededelingen

- * De volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging zal gehouden worden op *donderdag 17 maart a.s.* in 'de Meent'. Drs A.C. van Grootheest zal dan spreken over "*de geschiedenis van Kraats en Binnenveld*". Het gebied tussen Bennekom en Veenendaal heeft een rijke geschiedenis en wordt helaas steeds meer bedreigd. Aan de hand van dia's wordt er verteld over dit boeiende gebied.

Dus: - donderdag 17 maart a.s.
- om kwart voor acht
- in 'de Meent', Grote Beer 10
- drs A.C. van Grootheest over de geschiedenis van Kraats en Binnenveld.

Let op de datum die afwijkt van de voorlopige aankondiging in het decembernummer. Dit in verband met de beschikbaarheid van 'de Meent'.

Iedereen is welkom - de toegang is gratis.

- * Op 17 maart zal er ook een huishoudelijk gedeelte zijn, waarin de jaarstukken ter goedkeuring aan u zullen worden voorgelegd. U vindt ze in dit nummer. Ook is er een bestuursverkiezing. Aftredend zijn de heren R. Bisschop, M. Brink en H. Diepeveen. Ze zijn allen herkiesbaar. Tegenkandidaten kunnen conform de reglementen bij de sekretaris worden aangemeld.

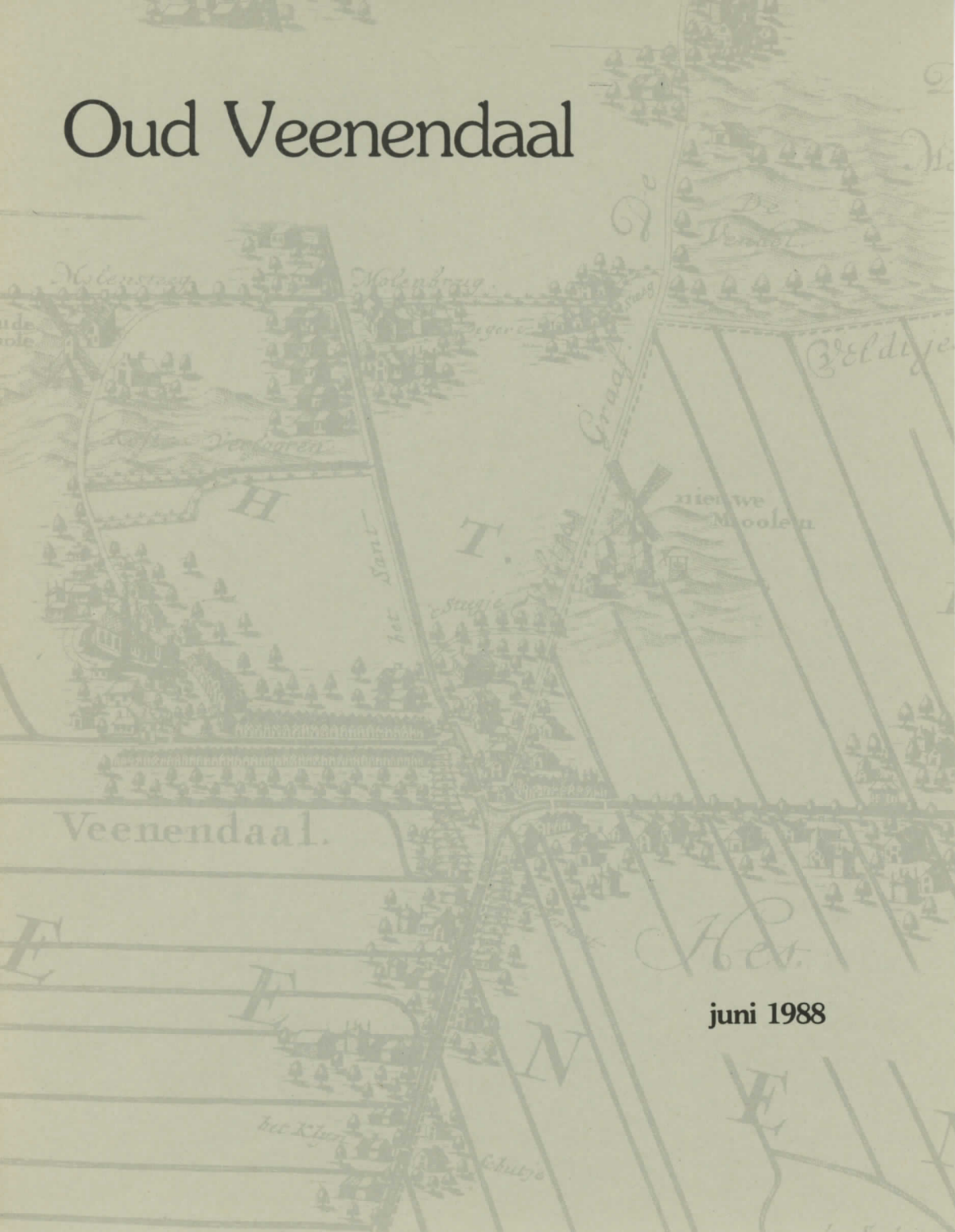
- * In de pauze zal op 17 maart op video de film over de Frisia-fabrieken te zien zijn, zoals die in december vertoond is. Voor velen de kans deze film (alsnog) te zien.
- * In het Prentenkabinet is een prachtige tentoonstelling ingericht van oude prenten van Veenendaal. Oude prentbriefkaarten zijn fraai uitvergroot. In de vitrines zijn de platen per straat ingedeeld en gedateerd. Deze tentoonstelling is zeer de moeite waard.
- * Binnenkort zal er bijeenkomst worden gehouden van de besturen van de oudheidkundige verenigingen in de regio. Samenwerking en uitwisseling kunnen het werk van de verenigingen ten goede komen.
- * Het bestuur zag graag dat de vereniging eind 1988 400 betalende leden zou hebben. Doet u mee met het werven van nieuwe leden?
U kunt ze opgeven bij de administrateur of de sekretaris. Nieuwe leden krijgen de plattegrond van Veenendaal (het zg. Kuiperkaartje) als welkomstgeschenk.
- * Graag bedanken we mevr. Wiegman en mevr. Eijkman, die de vereniging bedachten met documentatie- of fotomateriaal. Van mevr. C.E. van de Westeringh te Heelsum kreeg de vereniging een herinneringsdoek uit 1913. Het werd vervaardigd ter gelegenheid van de viering van de onafhankelijkheidsfeesten 1813-1913.
- * De Historische Vereniging wil graag een verzameling aanleggen van alle publikaties, zowel boeken als tijdschriftartikelen, die er over de geschiedenis van Veenendaal verschenen zijn. Heeft u materiaal dat u af wilt staan, neemt u dan contact op met de sekretaris.
- * Tot 26 maart a.s. is er in het Streekmuseum 'Het Rondeel' te Rhenen een tentoonstelling over de tabaksteelt en tabaksnijverheid onder de titel "*Tabak in Rhenen*".

Ook voor Veenendaal een interessante tentoonstelling!
De openingstijden zijn van 10 tot 12 en van 2 tot 5 uur op
dinsdag t/m vrijdag. Op zaterdag alleen 's middags geopend.
De toegang is f.1,50 en op woensdagmiddag gratis.
'Het Rondeel' vindt u op Kerkstraat 1 te Rhenen.

- * De volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging zal
gehouden worden op donderdag 2 juni a.s.
De heer H.P. Deys zal dan spreken over "De Gelderse Vallei
op oude kaarten".

Oud Veenendaal

juni 1988

- * 3e jaargang, nummer 2
verschijnt 4 maal per jaar

Bestuur en redactie

drs A.C. van Grootheest, voorzitter

drs R. Bisschop, sekretaris

G. Kool, penningmeester

M. Brink

H. Diepeveen

Sekretariaat:

Prinsesselaan 38, 3905 GX Veenendaal

telefoon: 08385-22691

Ledenadministratie:

D.J. Kruidhof

Lemoen 29, 3902 GR Veenendaal

telefoon: 08385-11079

Bank: Rabobank, rek.nr. 3951.10.106

t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

Postgiro van de bank: 380265

De contributie bedraagt f.20,- per jaar

Voor leden tot 18 jaar f.10,- per jaar

Losse nummers van dit blad f.5,-

Vormgeving: Cora Thomasz

Druk: Drukkerij Davelaar

- * *Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Inhoud:

- Voorwoord: Sentiment?, pag.35
- De Engelse Stad: het verhaal van het laatste
blokje VSW-arbeiderswoningen, pag.38
- Puzzel, pag.49
- Boekbespreking, pag.50
- Mededelingen, pag.51

Grijze middengedeelte: catalogus tentoonstelling
'Gelderland in kaart'
in 'de Lampegiet' van 28 mei tot 22 juni 1988

Koninginnedag 1919. De Engelsestad is uitgelopen voor fotograaf Van Son. De enige bekende foto waarop de buurt op deze manier is afgebeeld.

Sentiment?

De Historische Vereniging zit in de overgang. De oprichtingsfase is definitief afgesloten. Het werk van een 'gideonsbende' wordt nu gedragen door een groot aantal leden. Verschillende werkgroepen zijn actief.

Op korte termijn zullen de resultaten zichtbaar zijn van hen die zich bezig hielden met het ontwikkelen van materiaal voor scholen. Andere leden van de vereniging zijn actief bezig met het inventariseren van waardevolle panden in Veenendaal.

We hopen dat het resultaat van hun werk zal leiden tot een meer structurele aanpak van het monumentenbeleid in Veenendaal en wellicht tot het instellen van een gemeentelijke monumentencommissie, zoals die in omliggende plaatsen ook funktioneert.

Onlangs stelde burgemeester en wethouders een commissie in die zich oriënteert over de mogelijkheden van een museum in Veenendaal. Ook in die commissie doen twee leden van de Historische Vereniging mee.

Tenslotte is namens de vereniging intensief meegedaan in de inspraakprocedure over de toekomst van het centrum.

Veel van de wensen van de vereniging zijn voor een groot deel gehonoreerd. Zo lijkt de markt voor een deel toch het karakter te krijgen zoals dat in ons blad werd voorgesteld. Ook het noorden van de Hoofdstraat krijgt meer accent dan aanvankelijk was voorgesteld, waardoor de typische structuur van Veenendaal met twee zwaartepunten behouden blijft. Weliswaar zal niet het Zwaaipelein, maar het Scheepjeswolterrein het tweede zwaartepunt worden.

De wensen van de vereniging met betrekking tot het hergebruik van de oudste delen van de Scheepjeswolfabrieken zijn niet gehonoreerd. Ondanks het feit dat handhaving van deze panden opgenomen was in de randvoorwaarden voor het gebied, stelden B & W de raad(scommissie) voor ze af te breken. Bij deze gelegenheid werd namens de Historische Vereniging opnieuw gepleit voor creativiteit en visie op lange termijn. Is dat sentiment? Nee! - hergebruik van deze gebouwen (en dat mag best eigentijds en commercieel zijn) hoeft rendement van dit miljoenenproject niet in de weg staan.

Nee - want het gaat om een leefbaar Veenendaal in de toekomst. We moeten voorkomen dat er een anoniem, karakterloos centrum in betonskeletbouw ontstaat. Belangrijk is dat in de toekomst - naast de bouwkundige aspecten - cultuur-historische waarde van gebouwen etc. meer aandacht krijgt dan b.v. nu in de rapporten over de Scheepjeswol gebeurd is.

Dat is geen nostalgie, maar visie op waarden op de lange termijn - van verleden naar toekomst. De laatste zinnen van het artikel over de toekomst van het centrum ('Oud Veenendaal', sept. 1986, pag. 28) luiden:

"We willen als Historische Vereniging graag een konstruktieve bijdrage leveren in het gesprek over de toekomst van Veenendaal. Het moge duidelijk zijn geworden dat het ons er niet alleen om gaat het oude te behouden. We zijn er vast van overtuigd dat zorgvuldig omgaan met dat wat de moeite waard is, mee helpt om Veenendaal in de toekomst leefbaar en plezierig te houden".

Het moge Bert van Kooten duidelijk zijn: dat is sentiment én rendement.

Zo is de vereniging op vele terreinen actief. Naast het werk -hierboven genoemd- dat min of meer officieel gebeurt, wordt ook veel werk op de achtergrond verricht.

Ook dat hoort bij een volwassen vereniging.

Naast degenen die zich bezig houden met de verzorging van het blad, is er een ledenadministratie, zijn er mensen die de posters rondbrengen, de kontakten met andere verenigingen onderhouden en verder de verzamelaars en de snuffelaars in de archieven.

Ook de bestudering van de geschiedenis van Veenendaal is uiteraard een belangrijke aktiviteit van veel leden van de vereniging.

Met vreugde is te constateren dat elf verschillende auteurs een bijdrage leverden aan de vorige jaargang van ons blad. Zo kunnen we met recht van een volwassen vereniging spreken met veel actieve leden.

Daarnaast is er gelukkig binnen de vereniging alle ruimte voor leden die het doel van de vereniging steunen, zonder

zelf aktief te (kunnen) zijn. Zij komen met plezier naar de avonden en lezen met evenveel plezier ons blad. Zij dragen als het ware de vereniging, ook financieel.

Dit nummer van ons blad is een bijzonder nummer. Naast de gebruikelijke rubrieken vindt u midden in het blad een speciaal deel, ter gelegenheid van de tentoonstelling die de Historische Vereniging in 'de Lámpegiet' houdt over oude kaarten. Dit deel is als catalogus voor die tentoonstelling te gebruiken en geeft informatie over de kaarten die daar hangen en over oude kaarten in het algemeen.

Mocht u dit blad niet mee willen nemen naar de tentoonstelling dan kunt u ook gebruik maken van de catalogi die bij de tentoonstelling liggen en bij de VVV verkrijgbaar zijn.

In het 'gewone' deel een artikel van Martin Brink over de boeiende geschiedenis van de Oranjestraat. Er bleek zo veel over te vertellen, dat in een volgend nummer een vervolg zal komen.

ACvG

De Engelse Stad

Het verhaal van het laatste blokje VSW-arbeiderswoningen

De Oranjestraat van Veenendaal, ook wel in de volksmond de Engelse stad genoemd, is de laatste maanden zeer regelmatig in het nieuws. Concreet gaat het hierbij slechts om twee begrippen die voor deze laatste arbeidershuizen van de Grote Fabriek (de eens zo machtige Veenendaalse Stoomspinnerij- en Weverij) magische sleutelwoorden lijken zijn geworden: sloop of behoud.

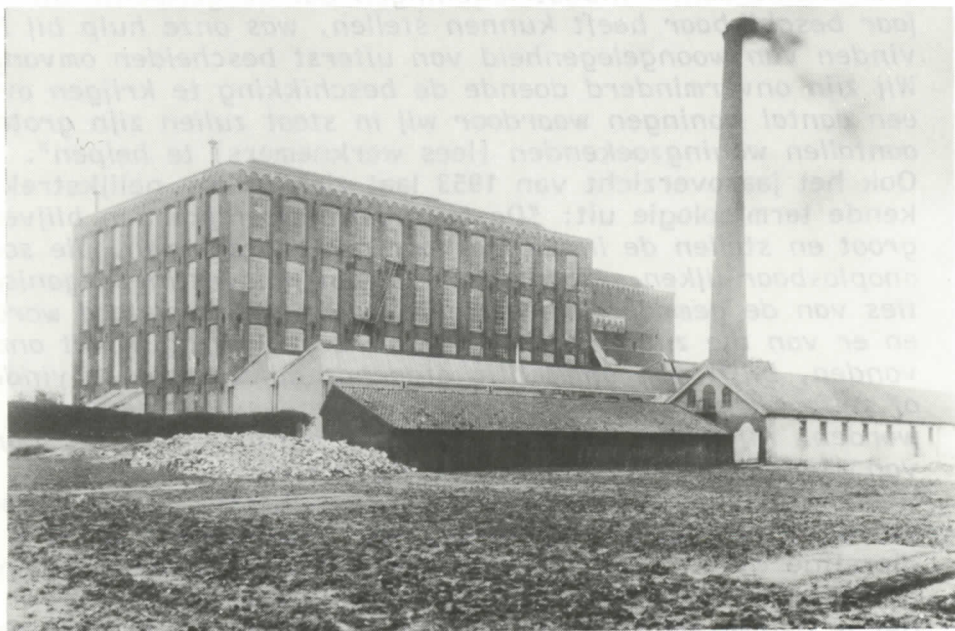
Ontwikkelingen volgen elkaar in een snel tempo op. De laatste berichten bij het schrijven van dit verhaal (eind april) zijn zonder meer gunstig te noemen; in tegenstelling tot wat in eerdere rapporten staat, heeft de gemeente (eigenaar van de woningen) een voorlopig standpunt ingenomen waarin verkoop van de huizen voorop staat. Behoud dus. En daarmee lijkt een aardig en, nog belangrijker, karakteristiek stukje Veenendaal (waar vinden we nog een laan met aan weerszijden meters-hoge en dicht bij elkaar staande linden?), voor de gemeenschap gered.

Dit verhaal, dat in meerdere delen zal verschijnen, gaat dieper in op tal van historische aspecten van de straat. Het ontstaan, de onverbreekelijke band met de VSW, Engelse arbeiders, saamhorigheid onder de bewoners, verbouwingen, de slacht van een varken (elke arbeider in Veenendaal had immers een varken in een hok in z'n achtertuin), het bezoek van Prins Hendrik en de onzekerheid van de laatste jaren. Grepen uit verschillende tijdsvakken. En zoals ik reeds noemde bij het beschrijven van de nu verdwenen burgemeester Van der Pollstraat (HVV maart en juni 1986): een doorsnee-straat met 'gewone' mensen heeft heel wat meer interessante zaken in zich dan dat men op het eerste gezicht zou denken! Bij het doorpluizen van de verschillende archieven, het voeren van gesprekken met (oud-) bewoners en het compileren van de schaars aanwezige papieren gegevens, is me dat inmiddels wel duidelijk geworden.

De "BRANDBRIEF"

Voor één van de meest saillante details van de Oranjestraat

gaan we terug naar eind jaren veertig. Nederland verkeert in een opbouwperiode. De Marshall-hulp werpt z'n vruchten af. De vaderlandse industrie groeit, er wordt flink geproduceerd en de fabrieksbazen kunnen maar nauwelijks aan de vraag voldoen. Een situatie die tot aan de zestiger jaren zou blijven bestaan. In november 1960 doet de directie van de VSW in haar personeelsblad *'Triangelklanken'* een ernstig beroep *"op allen die reeds kortere of langere tijd bij ons werken om zo mogelijk nieuw personeel aan te werven. Zoals U bekend is, is er momenteel in ons land een groot tekort aan personeel en toch moeten wij, willen we ons bedrijf verder uitbreiden, hetgeen in Uw en ons belang is, nieuwe mensen aantrekken"*.

De geschiedenis van de Oranjestraat is nauw verweven met die van de Veenendaalsche Stoomspinnerij en -Weverij. Op de foto de spinnerij in 1910. Het land er om heen zijn de akkertjes waar de arbeiders hun aardappelen verbouwden.

"Doe Uw best", drukt de VSW haar personeelsleden op het hart. Het blijken vruchteloze pogingen want enkele jaren later arriveren de eerste grote groepen buitenlandse werknemers in ons land.

Personeel, met name geschoolde arbeiders, wordt met veel beloften binnengehaald: een gratis opleiding, werkkleding, prima werksfeer en -voorwaarden zijn enkele voorbeelden. De personeelschef blijft echter met een zorgelijk gezicht rondlopen.

Diezelfde problemen waren er, zoals gezegd, begin jaren vijftig. Werk in overvloed, arbeiders te kort. De directie besloot, als uiterste middel, geïnteresseerden een huurwoning van het bedrijf aan te bieden c.q. te bemiddelen in het verkrijgen van passende woonruimte. Tot welke excessen dat kan leiden, leert het verhaal van de Oranjestraat.

In het jaarverslag over 1952 meldt de directie: *"Gezien het zeer kleine aantal industriewoningen dat de gemeente dit jaar beschikbaar heeft kunnen stellen, was onze hulp bij het vinden van woongelegenheid van uiterst bescheiden omvang. Wij zijn onverminderd doende de beschikking te krijgen over een aantal woningen waardoor wij in staat zullen zijn grotere aantallen woningzoekenden (lees werknemers) te helpen"*.

Ook het jaaroverzicht van 1953 laat zich in een gelijkstrekende terminologie uit: *"De huisvestingsmoeilijkheden blijven groot en stellen de industrie voor grote problemen, die soms onoplosbaar lijken. Alhoewel B & W en huisvestingsorganisaties van de gemeente herhaaldelijk door ons benaderd worden, en er van die zijden alle begrip en medewerking wordt onderhouden, blijft men onmachtig afdoende oplossingen te vinden, of zelfs maar te voorspellen hoe en wanneer die gevonden worden. Wij zullen ons dus dienen te beraden over het nemen van mogelijk ingrijpende andere maatregelen...."*.

Welke ideeën de directie op dat moment heeft, is niet bekend, wel dat *"mogelijk andere ingrijpende maatregelen"* mogelijk diezelfde waren zoals die vier jaar daarvoor grote beroering brachten in de Oranjestraat én de de gemeenteraad.

Het is dan maart 1949. Nederland is nog bezig aan haar voorlaatste koloniale interventie. Het einde is echter zicht. Ook vanuit het Veenendaalse zijn tientallen jongens overzee, dra-

gen het wapenrok in een verloren strijd tegen nationalisten. Juist deze kerels, in de kracht van hun leven, worden in het bedrijfsleven thuis met node gemist. De VSW bedenkt een list om arbeiders te trekken: bewoners uit de Oranjestraat op straat zetten. Tenminste: degenen die geen directe binding meer hebben met de fabriek. En dat zijn er twee.

Bij zowel de familie C. van de Haar (op nummer 5) als bij weduwe Slok (nummer 3) bezorgt de postbode op woensdagmorgen 2 maart 1949 een aangetekend stuk. De brief is kort maar krachtig opgesteld: *"Momenteel hebben wij zeer veel moeilijkheden met woongelegenheid voor onze medewerkers. Aangezien U nog in een dienstwoning van de VSW woont, zien wij ons, hoewel ongaarne, genoodzaakt, U te moeten verzoeken zich in verbinding te stellen met de woningcommissie Veenendaal, voor het vinden van andere woongelegenheid. Het spijt ons, dat wij hiertoe gedwongen zijn, doch wij meenden dat het beter is U bijtijds te waarschuwen, zodat U nu reeds stappen hiervoor kunt ondernemen. Wij vertrouwen dan ook dat U zich onmiddellijk in verbinding zult stellen met de woningcommissie en delen U voor de goede orde mee, dat wij genoodzaakt zijn een termijn van drie maanden te moeten stellen. Wij zullen het op prijs stellen, indien U ons wilt berichten dat U hiervan goede nota heeft genomen"*. Was getekend directeur J.M.J. Bonnike. Een afschrift van de spraakmakende brief gaat naar het fabrieksarchief, naar personeelschef Van Berkum en naar de heer Wels.

De bewoners zijn stomverbaasd. In de brief wordt gesproken van een dienstwoning. Bij de familie Slok geldt dat in zekere zin. Slok sr. was jarenlang arbeider op de 'fabriek'. C. van de Haar was echter al jaren werkzaam op de Hollandia Wol toen hij het VSW-huisje huurde. Van de Haar liet het schrijven ongerust aan zijn werkgever zien, datzelfde deed Slok jr., die een baan had op de Ritmeester Sigarenfabrieken. Beide directies konden bijna niet geloven dat dit soort maaregelen werden genomen; en dan nog wel bij een Veenendaals bedrijf! De schrik zat beide families danig in de benen en er werd uitgebreid over de 'brandbrief' gesproken. In een betrekkelijk kort tijdsbestek zullen de ontwikkelingen echter elkaar

opvolgen. Reeds in de gemeenteraadsvergadering van dinsdag 8 maart 1949 stelt raadslid J.H.H. Jansen (PvdA) vragen over deze vreemde werkwijze. Jansen is op de hoogte van *"de houding die de Veenendaalse Stoomspinnerij en -weverij thans aanneemt tegenover mensen die woonachtig zijn in de woningen van de NV, doch niet bij die firma werkzaam zijn"*. Jansen meent dat door deze werkwijze een scheve houding zal ontstaan, omdat verschillende andere fabrieken wél mensen die niet bij hen werkzaam zijn, in de woningen toelaten. Het raadslid noemt als voorbeeld de Gebroeders Van Leeuwen. Burgemeester A. Bakker antwoordt dat hij op de hoogte is van deze handelwijze. Bovendien weet hij te vertellen: *"dat verschillende andere fabrieken bij het gemeentebestuur hebben geïnformeerd of deze handeling toegelaten is"*. Bakker laat weten dat hij niet op het standpunt staat dat de fabrieken huren van hun woningen niet op mogen zeggen. Wel meent hij *"het buitengewoon jammer te vinden indien dit op grote schaal zou geschieden, aangezien dit grote bezwaren met zich mede zou brengen"*.

Raadslid Van Hardeveld kan de zaak al enigszins sussen door in de raadsvergadering te onthullen dat hij officieus heeft vernomen dat de huuropzegging zal worden ingetrokken. Inderdaad blijkt dat het geval. In opdracht van directeur Bonnike verstuurt Van Berkum een tweede aangetekend schrijven. Reeds op 10 maart (2 dagen na de raadvergadering) wordt deze ontvangen. De inhoud is duidelijk: *"Hierdoor delen wij U mede, dat de huuropzegging welke wij U dd 2 maart deden toekomen, is ingetrokken. Wij verzoeken U dus genoemd schrijven als niet geschreven te beschouwen (...)"*.

HET BEGIN

De Oranjestraat van Veenendaal is nauw verweven met de Veenendaalse Stoomspinnerij en -Weverij. Een stuk geschiedschrijving zou dan ook niet compleet zijn zonder enige facetten uit de rijke VSW-historie te belichten. De VSW was in tegenstelling tot de andere drie grote plaatselijke wolfabrieken (Van Leeuwen, Van Woudenberg en Van Schuppen) niet

Gelderland in kaart

400 jaar landkaarten van Gelderland,
de Veluwe en de omgeving
van Veenendaal.

Tentoonstelling in theater 'de Lampegiet'
te Veenendaal.

28 mei t/m 22 juni 1988

Georganiseerd door
de Historische Vereniging Oud Veenendaal.

Gelderland in kaart

Sinds haar oprichting, drie jaar geleden, heeft de Historische Vereniging Oud Veenendaal de gewoonte om tijdens haar bijeenkomsten kleine tentoonstellingen te houden, meestal uit het bezit van een van haar leden.

De tentoonstelling '*Gelderland in kaart*' is de eerste wat grotere tentoonstelling die de vereniging organiseert.

Waarom een tentoonstelling van Gelderse kaarten in Veenendaal?

Hoewel de gedachte al langer leefde, is de direkte aanleiding het boek van Dr H.P. Deijs '*De Gelderse Vallei, geschiedenis in oude kaarten*', dat op 4 juni ten doop zal worden gehouden. Naar aanleiding hiervan wordt in het streekmuseum 'Het Rondeel' in Rhenen een tentoonstelling van kaarten van de Gelderse Vallei gehouden. Een aansluitende tentoonstelling in Veenendaal maakt het voor kartografische geïnteresseerden wellicht aantrekkelijker een reis naar Zuid-Oost Utrecht te maken.

Een tweede reden is dat Veenendaal en Gelderland al sinds eeuwen her met elkaar van doen hebben. Tot 1960 bestond de helft van Veenendaal uit het z.g. Gelderse Veenendaal. Ook anno 1988 spelen grensproblemen een belangrijke rol in het zuiden van de Gelderse Vallei. Ging het vroeger om waterbeheersing, nu om regioproblematiek b.v. met betrekking tot de gezondheidszorg. Werden er vroeger kastelen gebouwd (Ter Horst, Harselo), nu wordt middels ambtelijke stukken gebieds-uitbreiding bevochten.

Een derde reden was dat de tentoongestelde kaarten voor de vereniging beschikbaar waren om in het juist geopende theater 'De Lampegiet' te laten zien.

Tenslotte is het ook niet onbelangrijk dat Veenendaal op kaarten van Gelderland altijd goed te zien is, gelegen in de hoek van Veluwe en Betuwe.

Het gaat om een eenvoudige tentoonstelling van gedrukte kaarten van Gelderland, de Veluwe en de omgeving van Veenendaal. We hopen dat u daar veel plezier aan beleeft.

A.C. van Grootheest

J-historische kartografie in 't kort

De belangstelling voor oude kaarten en alles wat daarmee van doen heeft is de laatste jaren groot. Er verschijnen veel boeken over dit onderwerp, vaak in de vorm van prachtig geïllustreerde werken, helaas vaak nogal prijzig.

Nederland heeft een groot verleden op het gebied van de kartografie en er zijn in ons land een aantal fraaie verzamelingen van kaarten en atlassen, onder meer in Leiden, Utrecht en Amsterdam.

Voor hen die zich interesseren voor lokale geschiedenis heeft de kartografie veel te bieden: oude kaarten geven niet alleen een beeld van een plaats in een bepaalde tijd, maar verraden ook vaak iets van de opvattingen die er heersten en in het werk van de kaartmaker tot uiting komen. Zo raken aardrijkskunde en geschiedenis elkaar op het boeiende terrein van de historische kartografie.

GESCHIEDENIS

In de Nederlanden kwam de kartografie in de tweede helft van de zestiende eeuw in Vlaanderen tot bloei.

Wel waren er eerder handgetekende kaarten ('manuscriptkaarten') in Nederland gemaakt, maar nu kwam ook het vermenigvuldigen van kaarten d.m.v. druktechniek in opkomst.

De eerste grote kartograaf die in Nederland werkte was *Jacob van Deventer*, die in opdracht van Karel V Nederland in kaart bracht. Ook maakte hij prachtige stadsplattegronden ten behoeve van de oorlogsvoering.

Zijn opvolger als keizerlijk kartograaf was *sGrooten*, die een verbeterde kartering van o.a. Gelderland uitvoerde.

1570 is een hoogtepunt in de kartografie: in Antwerpen verschijnt de eerste atlas in vaste samenstelling, het *Theatrum Orbis Terrarum* door *Ortelius*. Hij had veel succes met deze wereldatlas, onder meer uitgegeven door de beroemde uitgever *Plantijn*.

Zijn concurrent *de Jode* had minder succes met zijn atlas, die als titel *Speculum Orbis Terrarum* had. Een andere bekende naam uit die tijd is die van *Mercator*, die vooral bekend geworden is door de Mercatorprojectie.

Na de val van Antwerpen komt in de zeventiende eeuw vooral in Amsterdam de kunst van het maken en uitgeven van kaarten tot ontwikkeling. Bekende namen zijn *Blaeu*, *Kaerius*, *Visscher* en *de Wit*. De familie Blaeu is bekend geworden door de uitgave van een meerdelige wereldatlas, de *Atlas Major*.

Met name de vele nieuwe ontdekkingen die in die tijd werden gedaan maakten telkens nieuwe kaarten nodig.

Tot in de achttiende eeuw bleef Nederland en met name Amsterdam een belangrijk centrum op het gebied van land- en zee-kaarten.

In de Franse tijd ontstond de behoefte aan een kaart van Nederland, gebaseerd op nauwkeurige meting, de z.g. driehoeksmeting. *Krayenhoff* was de eerste die zo'n kaart van Nederland maakte.

In de loop van de negentiende eeuw werd de officiële kartografie het werk van het Topografische Bureau van het Ministerie van Oorlog. In 1861 verschijnt de *Topografische en Militaire Kaart van Nederland*.

De officiële kaarten van Nederland worden nu gemaakt door de Topografische Dienst in Emmen. Een ander kartografisch instituut in Nederland is Wolters-Noordhoff Atlasproducties in Groningen, al meer dan honderd jaar de uitgever van de *Bos-atlas*.

KAARTTECHNIEK

Vrijwel alle kaarten tussen de tweede helft van de zestiende eeuw en de negentiende eeuw zijn kopergravures.

De tekening werd daarbij gespiegeld (!) in een koperplaat gegraveerd, die met een zuur werd bewerkt en ingewreven met inkt en door middel van een pers op papier afgedrukt. Vaak werden de kaarten daarna met de hand ingekleurd.

De versiering van de kaart kreeg met name in de zeventiende en achttiende eeuw veel aandacht: ze kregen vaak schitterende cartouches (versierde titel, opschrift) en randen mee.

De zeeën werden van schepen voorzien. Het is duidelijk dat de kaarten ook een decoratieve functie hadden en dat het maken en uitgeven van kaarten een in aanzien staande kunst was.

Op oude kaarten is het noorden niet altijd boven getekend, zodat het voor ons soms moeilijk is ons te oriënteren op de kaart. Pas in de negentiende eeuw werd dit een vaste gewoonte.

De kaarten werden in het veld opgemeten door landmeters. Voor kaarten van grotere gebieden werd getekend vanaf toren of heuvels. Via hoekmeting en het meten van een enkele afstand werd zo een redelijk betrouwbaar kaartbeeld verkregen.

GELDERLAND

Gelderland met de vier kwartieren

Gelderland, vaak aangeduid als '*Hertogdom Gelre en Graafschap Zutphen*', is uit kartografisch oogpunt niet de meest interessante provincie. Vertonen Zeeland en Holland door inpolderingen etc. telkens een ander beeld, Gelderland is in de loop der eeuwen weinig veranderd.

Wel behoorde lang het zg. Overkwartier bij Gelderland, nu behorend bij Limburg of bij Duitsland. De andere drie kwartieren waren het kwartier van Nijmegen (de Betuwe), het kwartier van Zutphen (de Achterhoek) en het kwartier van Veluwe, ook wel het vierde kwartier of het kwartier van Arnhem genoemd.

Opmerkelijk is wel dat Gelderland veel bekende kartografen heeft voortgebracht. *Jacob van Deventer* kwam uit de omgeving van Deventer en *sGrooten* uit Sonsbeek dat bij Gelderland lag.

Gerard de Jode was afkomstig uit Nijmegen evenals enkele eeuwen later *Krayenhoff*. De bekende uitgever *Johannes Janssonius* was uit Arnhem afkomstig.

De bekendste kartograaf van Gelderland is echter *Nicolaes van Geelkercken*. Hij werd waarschijnlijk rond 1585 in Scherpenzeel geboren en werkte in Friesland, Amsterdam en Leiden. In 1628 werd hij benoemd tot kaartmaker voor de *Historia Gelrica*, de officiële Gelderse geschiedschrijving door *Pontanus*. Hij ging daarvoor in Arnhem wonen, waar hij in 1656 overleed. In opdracht van de Staten van Gelderland verzorgde hij een nieuwe kartering van Gelderland, die in 1639 klaar was. Naast gedrukte kaarten zijn er van *Van Geelkercken* veel manuscriptkaarten bekend, meestal gemaakt in zijn functie van landmeter van Gelderland (benoemd in 1630) te behoeve van rechtzaken over geschillen rond landeigendom- en gebruik.

LITERATUUR

Donkersloot- de Vrij, M., "Topografische kaarten van Nederland vóór 1750". Groningen 1981

Jappe Alberts, W. en A.G. van der Steur, "Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale Geschiedenis", Weesp, 1984

Koeman, C., "Geschiedenis van de kartografie van Nederland", Alphen a/d Rijn, 1983

Koeman, C., "Handleiding voor de studie van topografische kaarten van Nederland 1750-1850", Culemborg 1978

NN., "Nicolaes van Geelkercken, een gelders kartograaf uit de zeventiende eeuw". Zutphen, 1972

Philips, D., "Een merkwaardige kaart van Nicolaes van Geelkercken". Maandblad 'Oud Utrecht', 28e jaargang., 1955, pag. 22-24

Philips, D., "Een Stichts-Gelders conflict dat ruim vier eeuwen duurde". Maandblad 'Oud Utrecht', 28e jaargang, 1955, pag. 100-104

Vredenberg-Alink, J.J., "Kaarten van Gelderland en de kwartieren", Zutphen, 1975

Vredenberg-Alink, J.J., "Spiegel der Wereld", Utrecht, 1969

Zandvliet, K., "De groote waereld in 't kleen geschildert", Alphen a/d Rijn, 1982

Fockema Andreae, S.J. en C. Koeman, "Oude kaarten en hun makers", Bussum, 1972

Catalogus van de tentoongestelde kaarten

GELDERLAND

G1 de Jode - 1593 - VA 5*

In 1578 gaf Gerard de Jode in Antwerpen een atlas, *Speculum Orbis Terrarum*, uit, waarvan in 1593 nog een tweede druk verscheen. Deze kaart komt uit de tweede druk. De kaart is gebaseerd op de kaart van Van Deventer, waarvan op deze tentoonstelling een facsimile te zien is. De kaart is gegraveerd door de beroemde graveurs Jahannes en Lucas van Deutecom.

G2 Bussemacher - 1600 - VA 6

In 1600 gaf Matthias Quad de eerste Duitse atlas uit; *Geographisch Handtbuch*.

Deze kaart werd gegraveerd door Henricus Nagell en de drukker was Johann Bussemacher.

De tekst in het cartouche is gelijk aan die op de kaart van de Jode. Het noorden is rechts.

G3 sGrooten - 1598 - VA 9c

Het *Theatrum Orbis Terrarum* is de eerste atlas die ooit gedrukt werd. De eerste druk verscheen in 1570 in Antwerpen en is door Abraham Ortelius uitgegeven. De atlas verscheen tot 1612 in 40 edities.

De kaart van Gelderland werd gedrukt in 1593 en is gebaseerd op de kaart van sGrooten die op de tentoonstelling in facsimile te zien is.

Tot 1638 bepaalde deze kaart het beeld van Gelderland.

* VA = nummering volgens "Kaarten van Gelderland en de Kwartieren" door mevr. dra. J.J. Vredenberg-Alink, Walburg Pers, Zutphen, 1975.

G4 Ortelius (klein) - 1593 - VA 12

Er verschenen verschillende kleine atlasjes gebaseerd op de atlas van Ortelius. Dit fraaie kleine kaartje is van 1593 en komt waarschijnlijk uit het door Ortelius uitgegeven *Epitome*.

G5 Guicciardini - 1582 - VA 16

De Italiaan Guicciardini gaf in 1567 in Antwerpen een beschrijving van *Alle de Nederlanden* uit, die vele malen en in vele talen werd uitgegeven. De kaarten in de verschillende uitgaven zijn niet gelijk. Deze kaart van Gelderland is waarschijnlijk van de uitgave van Plantijn uit 1582. Het noorden is boven.

G6 Jansonius - 1610 - VA 18

In de *Atlas Minor* van Gerard Mercator door Jan Johannes Jansonius uit Arnhem uitgegeven, komt deze kaart voor, gegraveerd door Hondius. De kaart is gebaseerd op de kaart van Guicciardini.

G7 Kaerius - 1630 - VA 22a

Kaarten van Petrus Kaerius zijn zeldzaam. Deze kaart kwam voor in de door Johannis Cloppenburg uitgegeven atlas van Mercator en dateert uit 1630.

G8 Mercator - ±1600 - VA 27

Deze kaart van Mercator verscheen in zijn beroemde atlas tussen 1585 en 1630. Let op de fraai gegraveerde namen op de kaart en de gradenverdeling in de rand (1:750.000).

G9 Kaerius - 1622 VA 28

Petrus Kaerius gaf in 1617 de eerste atlas van Nederland uit, *Germania Inferior*. De atlas is slechts twee keer herdrukt. Op deze kaart komt Veenendaal nog steeds niet voor. Let op het mooie cartouche rechts onder.

G10 *Hondius/Berckenrode - 1629 - VA 29a*

In 1629 publiceerde Hendricus Hondius een nieuwe kaart van Gelderland van Florisz van Berckenrode. Deze kaart gaf enkele verbeteringen in vergelijking met eerdere kaarten, zoals een wegnenet. Veenendaal wordt op deze kaart vermeld.

G11 *Blaeu - ±1650 - VA 34*

Willem Janszoon Blaeu is wellicht de beroemdste Nederlandse kaartenmaker en gaf o.m. grote atlassen in meerdere delen uit. Deze kaart van Gelderland vertoont veel overeenkomst met de kaart van Van Berckenrode en is van 1635.

G12 *Zeillern - 1654 - VA 35*

Deze kaart is in 1654 door Martin Zeillern in Frankfort a/d Main uitgegeven. De kaart is een verkleining van de kaart van Blaeu.

G13 *Jansonius/van Geelkercken - 1638 - VA 39a*

In 1628 kreeg Nicolaes van Geelkercken van de Staten van Gelderland opdracht kaarten te maken voor de *Historia Gelrica* door Johannes Isacius Pontanus, hoogleraar te Harderwijk, in 1639 voltooid. Deze kaart is uitgegeven door Jansonius in 1638.

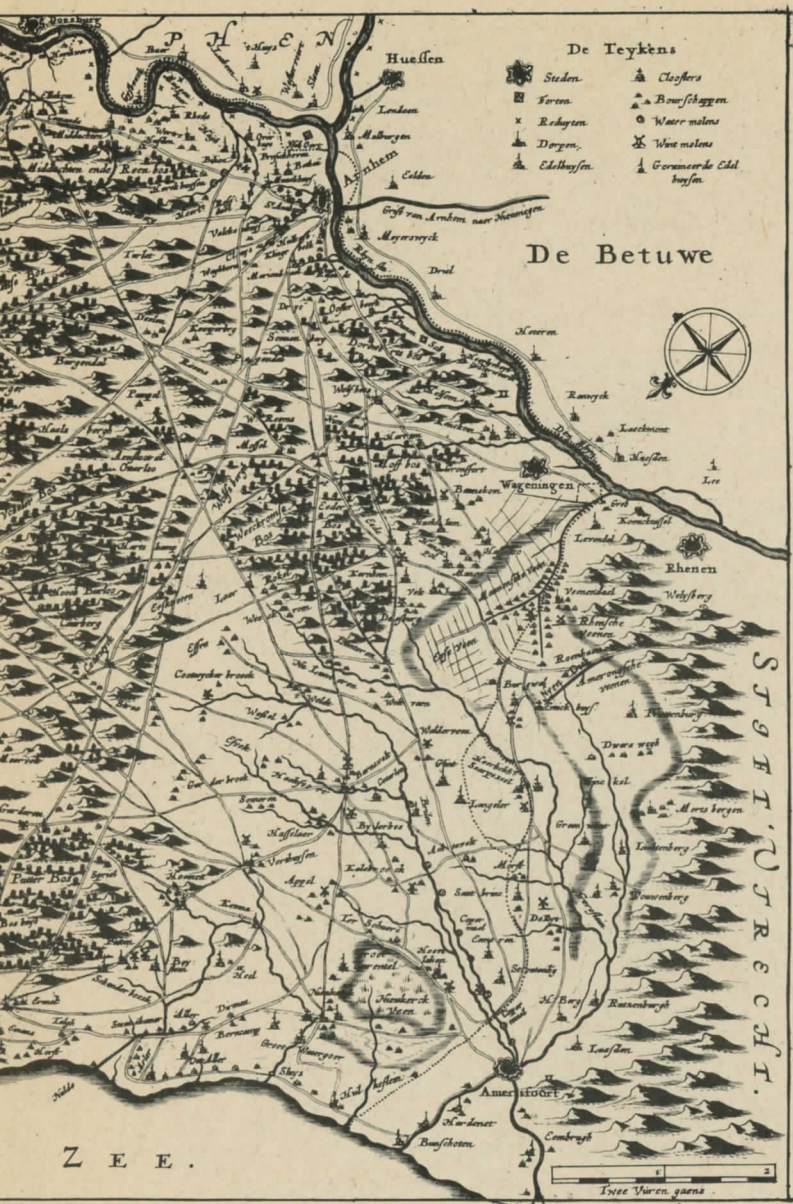
G14 *van Geelkercken - 1639 - VA 40*

Dit is de kaart van Van Geelkercken, zoals die in 1639 in *Historia Gelrica* verscheen. Deze kaart is lange tijd bepalend geweest voor de kaarten die van Gelderland verschenen.

G15 *Visscher - 1684 - VA 41b*

Deze fraai gedrukte kaart van Nicolaas Visscher verscheen voor het eerst in 1684, gebaseerd op een oudere kaart van hem. De kaart verscheen onder meer in de Nederlandse bewerking van het werk van Pontanus door van Slichtenhorst.

Het vierde kwartier van Gelderland zoals afgebeeld door van Geelkercken.(1653)
Kaart Veluwe 6

G16 de Wit - ±1680 - VA 43a

Deze kaart komt uit het *Nieut Kaert-boeck* van Frederik de Wit, die zijn zaak had in de Kalverstraat te Amsterdam, zoals de kaart vermeldt. Vergelijk deze kaart met de kaart van Visscher: ze lijken op elkaar maar toch is er geen streepje gelijk.

G17 Ottens - 1725 - VA 47

In de achttiende eeuw verschenen verschillende edities van deze kaart, die weer hetzelfde hoge formaat heeft als de kaart van Van Deventer. Deze kaart van Ottens dateert w.s. uit 1725 en heeft een fraaie, zij het licht afgedrukte cartouche.

G18 Harrewijn - 1697 - VA 52

Hoewel zijn naam niet op de kaart voorkomt is deze kaart w.s. van Harrewijn. De cartouches geven plattelandstafereeltjes.

G19 Covens en Mortier - ±1735 - VA 54c

Omstreeks 1735 gaven Covens en Mortier deze kaart uit in hun *Nouvel Atlas*. De kaart was eerder door Vander Aa te Leiden uitgegeven.

G20 Halma - 1725 - VA 56

In 1725 verscheen in Leeuwarden het '*Toneel der Verenigde Nederlanden*' uitgegeven door F. Halma.

G21 de Leth - 1770 - VA 57

Eind 18e eeuw verschenen verschillende kleine atlasjes van Nederland. Dit kaartje van H. de Leth komt in meerdere van die atlasjes voor. Dit kleine kaartje geeft toch veel informatie: let op de wegen en op de waterafvoer rond Veenendaal.

G22 Tirion - 1740 - VA 62

Tirion is een uitgever van veel kaarten. Hoewel de kaarten overgenomen waren van andere kaarten geven ze toch een modern kaartbeeld. Deze kaart komt uit deel 3 van de '*Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*'.

G23 Kok - 1784 - VA 63a

De kaart van Gelderland die verscheen in het *Vaderlandsch Woordenboek* van Jacobus Kok in 1785 is duidelijk gebaseerd op de kaart van Tirion. Er staan ruiten op de kaart.

G24 Bachiene - 1768 - VA 64

Bachiene was zowel predikant als hoogleraar in de sterre- en aardrijkskunde. De combinatie van beide beroepen blijkt uit zijn kartografisch werk, o.m. '*Heilige Geographie*', een beschrijving van het Joodse land, waarvan de kaarten ook in de Goetzebijbels voorkomen. Hier een kaartje van de Synode van Gelderland, onderverdeeld in 'klassen'. De plaatsen waarin een synode gehouden werd is met een speciaal symbool aangegeven. Dit is een voorbeeld van een z.g. *thematische kaart*.

G25 de Roeder - 1791 - VA 67

In '*Het Vaderland*' van J.F. Martinet, in 1791 bij Allard in Amsterdam verschenen komt deze kaart van Gelderland door J.C. de Roeder voor.

G26 Covens - 1799 VA 70

Bij mortier, Covens en Zoon te Amsterdam verscheen in 1799 '*Nieuwe Zak- en Reisatlas der Bataafsche Republiek*'. Deze kaart van Covens, gegraveerd door van Baarsel geeft de indeling van het departement van de Rijn in zeven ringen. Deze situatie heeft slechts een jaar bestaan en de kaarten werden snel vervangen.

Deze zeldzame kaart laat zien hoe een oud probleem werd opgelost: de grens tussen de vierde ring (Veluwe) en de vijfde (oost-Utrecht) ligt oostelijker dan de provinciegrens. Wageningen ligt in de vijfde ring en daarmee ook de Grebbedijk.

G27 Sanson/Mariette - ±1650 - VA 78

Deze prachtige Franse kaart dateert van ongeveer 1650 en werd in Parijs door Sanson uitgegeven. Fraai zijn de weinige bossen op b.v. de Veluwe aangegeven.

G28 Gussefeld - 1787 - VA 80a

Hier een Duitse kaart van Gelderland, in 1787 door de erven Homann in Neurenberg uitgegeven en getekend door F.L. Gussefeld. Let op het Franse opschrift boven deze Duitse kaart.

G29 Weygand - 1829 - VA 82b

Deze kaart in lithografie verscheen in 1820 bij F.J. Weygand te Den Haag. Deze kaart doet modern aan en geeft veel interessante informatie, zoals de juridische indeling van de provincie en ook de postroutes. Er zijn nog weinig bossen op de Veluwe en in de Achterhoek zijn de landgoederen fraai aangegeven.

G30 Witkamp - 1866

In 1866 verscheen de bekende atlas van Witkamp '*Kaarten der provinciën van het koninkrijk der Nederlanden*'. Naast kaarten bevat de atlas ook statistische informatie per provincie. De kaart van Gelderland geeft veel gedetailleerde informatie over de provincie ruim een eeuw geleden, b.v. het wegenpatroon. De eerste spoorlijnen verschijnen.

G31 Braakensiek - 1860

In 1860 komt in Amsterdam de '*Atlas van het koninkrijk der Nederlanden*' van A. Braakensiek uit. De kaart van Gelderland geeft de indeling in Arrondissementen en laat in de Zuider Zee nog het wapen van Gelderland zien. De Rijn Spoorweg tussen Utrecht en Arnhem is aangegeven.

G32 Kuijper - 1904

J. Kuijper is vooral bekend van zijn gemeentekaartjes. Hier een kaart van de provincie Gelderland, uitgegeven door Tjeenk Willink te Zwolle in 1904. Veelwaard graveerde de kaart. Naast spoorwegen laat deze kaart ook de tramwegen zien.

G33 Sateliëtopname - 1986

In 1986 werden er door de Landsat-5, een Amerikaanse ruimtesatelië, opnamen van de provincie Gelderland gemaakt vanaf een hoogte van 703 kilometer. Het oplossend vermogen is 30 x 30 meter. Dit is het eerste totaalbeeld van de provincie en werd uitgegeven door Robas b.v. te Landsmeer. Niet alleen zijn de steden (blauw) en bossen (bruin) te zien, maar ook verschillende gewassen zijn te onderscheiden: grijs = hooiland, lichtrood = mais en donkerrood = suikerbiet en aardappelen. Een oude kartografische droom is zo werkelijkheid geworden.

VELUWE

V1 Colom - ±1650 - VA 1

In 1635 verscheen bij J.A. Colom in Amsterdam zijn atlas van de Nederlandse provincies: '*de Vuyrige Colom*', waarin dit kaartje van de Veluwe voorkomt. Het engeltje rechtsonder draagt landmetersgereedschap: meetlat en passer. Het is vaak herdrukt, onder meer door de la Feuille, die zijn naam erbij graveerde.

V2 Pitt/Swart - 1680 - VA 4b

Deze mooie kaart van Jansonius heeft ruiten op de kaart. Deze uitgave verscheen in 1680 in Londen bij Pitt in zijn *Atlas Maior*. Let op de wapens in de fraaie cartouches.

V3 van Geelkercken - 1654 - VA 6

Van Geelkercken is de bekendste kartograaf van Gelderland. Deze kaart komt uit de '*XIV Boeken van de Geldersse Geschiedenissen*' van A. van Slichtenhorst, 1654. Deze scherpe gravure laat onder meer de eerste vermelding op een gedrukte kaart van de Slaperdijk zien, hier aangeduid als de *Nijen Dick*. (Deze kaart is tevens de middenpagina van ons blad.)

V4 Covens en Mortier - ±1735 - VA 8d

Deze kaart van de Veluwe in groot formaat komt voor in de *Atlas Maior* van F. de Wit en geeft een goed beeld van de Veluwe eerste helft van de achttiende eeuw. Er zijn verschillende edities van de kaart bekend.

V5 Tirion - 1741 - VA 9

In het derde deel van de '*Tegenwoordige staat der Verenigde Nederlanden*', door Tirion in 1741 uitgegeven komt deze kaart van de Veluwe voor. Mede omdat het Noorden boven ligt doet de kaart modern aan.

V6 van der Maelen - ±1825

In 1823 voltooide Krayenhoff zijn '*Chorotopografische Kaart van de Noordelijke Provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden*', de eerste kaart van Nederland die op driehoeksmeting was gebaseerd. De hier getoonde kaart is een blad uit de '*Nieuwe Atlas van het Koninkrijk der Nederlanden*', die bij Ph. van der Maelen te Brussel verscheen en is gebaseerd op de kaart van Krayenhoff. De schaal is 1:115.200.

V7 Topografische Dienst - 1984

In 1861 verscheen de '*Topografisch en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*', de officiële kaart van Nederland, gemaakt door de Topografisch Bureau van het Ministerie van Oorlog. Deze kaart uit 1984 van de Topografische Dienst is rechtsstreeks de opvolger van de kaart van 1861. Ondanks de schaal van 1:100.000 geeft de kaart zeer gedetailleerde informatie. Met name het aantal rijkswegen over de Veluwe is de laatste tientallen jaren snel toegenomen.

OMGEVING VEENENDAAL

O1 Justus van Broeckhuysen - 1705 - Slaperdijk

In 1705 vervaardigde Justus van Broeckhuysen deze fraaie '*Caarte van den Slaperdijk streckende vande Stichtse Bergen tot aan de hoogte van Gelderland*', in zeven bladen, totaal 76 x 194 cm. Aan weerszijden de wapens van de gecommitteerden. Veenendaal en Renswoude zijn bijzonder fraai in vogelvluchtperspectief weergegeven. De koperplaten van deze kaart bevinden zich in museum "Flehite" in Amersfoort. De gemeente Veenendaal kocht deze kaart onlangs aan.

O2 Ottens - ±1750

Dit kaartje uit een atlasje van Ottens laat Veenendaal en de streek ten oosten daarvan zien. Opvallend is hoe gedetailleerd en nauwkeurig Veenendaal is aangegeven en hoe slordig en vaak foutief de omgeving van Ede en Bennekom.

O3 Carte des Environs de Amersfort et de Culenbourg - 1748

Deze kaart komt uit een Frans atlasje, dat in 1748 in Frankrijk werd uitgegeven (Parijs, Lille). Het toont Veenendaal met wijde omgeving.

04 Sepp - 1733

In 1733 verscheen bij J.C. Sepp, boekverkoper te Amsterdam een '*Reise- en Zak-atlas*', waarin dit kaartje van Veenendaal en omgeving.

05 Topografische Dienst - 1850

Deze kaart is een facsimile van de eerste *Topografisch Militaire Kaart*, schaal 1:50.000. Het terrein werd verkend in 1847 en de kaart gegraveerd in 1850. Deze kaart laat bijzonder veel details zien, zelfs kerkpaden worden als stippellijnen aangegeven. Deze kaart is van groot belang voor lokaal-historisch onderzoek.

06 Topografische Dienst - 1977

Hier hetzelfde gebied (een deel van blad 39 Oost), maar dan herzien in 1974 en uitgegeven in 1977 door de Topografische Dienst, toen in Delft, nu in Emmen. Druktechnieken veranderden; de kaart verschijnt nu in kleur. Vergelijking met de vorige kaart laat de enorme veranderingen zien die in ruim een eeuw plaatsvonden, zoals de groei van de bebouwing en de toeneming van het aantal wegen. Maar ook de bebossing is toegenomen!

07 Reconstructiekaart Manen - 1958/1832

In 1968 verscheen het proefschrift van J.F. van Oosten Slingeland '*de Sysselt*'. Als bijlage was daarbij een reconstructie van de buurtschap Manen. De structuur van deze buurtschap: bos, eng, boerderijen, weiland, veen, is kenmerkend voor de buurtschappen op de grens van Veluwe-massief en Gelderse Vallei. Van deze buurtschap tussen Ede en Bennekom is nu nauwelijks nog iets terug te vinden.

O8 von Wiebeking - Carte des Rheins stromabwaerts Emmerich
±1800

Dit is een z.g. "rivierkaart". Vroeger werden brede stroken naast de rivierkaarten ook opgenomen op de kaart, zodat op deze kaart ook Veenendaal en omgeving te zien zijn. De kaart is van Von Wiebeking en werd onstreeks 1800 door Eckard in Darmstadt, Duitsland, uitgegeven. Hij baseerde zijn werk op Nederlandse kartografen, zoals Conrad.

O9 Kuijper - 1865

Dit kaartje uit de gemeenteatlas van Kuijper geeft de grenzen en de bebouwing van Veenendaal aan in 1865. Omleidingskanaal en de spoorlijn naar Kesteren zijn nog niet aangelegd. De gemeentegrenzen werden met de hand ingekleurd.

DIVERSEN

D1 Facsimile van Deventer - 1941/1556

In 1543, het jaar waarin Karel V Gelderland veroverde, kwam Jacob van Deventer, net benoemd tot koninklijk geograaf, klaar met de kaart van Gelderland, die in Mechelen werd gedrukt. Deze facsimile is van een kaart, gedrukt in 1556 en laat het linker bovendeel zien van de kaart, die in het totaal uit negen bladen bestaat. Links boven het wapen van Karel V. De facsimile, in vier bladen waarvan het linkerbovenblad getoond wordt, verscheen in 1941 bij M. Nijhoff in den Haag met een toelichting van B. van 't Hoff. Het origineel bevindt zich in de Herzog August Bibliothek te Wolfenbüttel. De kaart werd door van Deventer gemaakt aan de hand van eigen waarnemingen in het veld, voor zover de oorlogstoestand dat toeliet.

D2 *Facsimile sGrooten - 1961/1557*

In 1557 werd Christiaan sGrooten benoemd tot koninklijk geograaf, hetzelfde jaar waarin hij deze kaart van de Veluwe maakte. Fraai is het reliëf van de Veluwe en de Gelderse Vallei te zien. Veenendaal ligt temidden van het veen, Emminkhuizen heeft nog zijn kapel. De kaart is van een grote artistieke schoonheid. Deze facsimile verscheen in 1961 bij Brill in Leiden met een inleiding van Fockema Andreae en van 't Hoff.

Het origineel bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

D3 *Wereldkaart Visscher - 1663/1677*

In de zeventiende en achttiende eeuw zaten er in Statenbijbels vaak kaarten, waaronder een wereldkaart.

Deze kaart van Nicolaas Visscher werd gegraveerd in 1663 en komt voor in een Statenbijbel uit 1677.

In de hoeken vinden we vier symbolische prenten van de vier werelddelen. Brazilië wordt getekend als behorende tot het Oostelijk Halfrond. Californië wordt op de juiste wijze getekend en van Australië zijn slechts enkele kusten bekend.

D4 *Wereldkaart Stoopendaal - 1682*

Deze kaart van Stoopendaal is een bewerking van een wereldkaart van N. Visscher en komt na 1680 in vele Statenbijbels voor. Het is aardig de verschillen met de vorige kaart te zien. In de vier hoeken nu symbolische prenten van de vier elementen: water, vuur, aarde en lucht.

Brazilië behoort nu ook tot het Westelijk Halfrond en de toen heersende opvatting dat Californië een eiland zou zijn wordt gevolgd. Australië is al veel beter bekend.

D5 Nederland Guicciardini - 1612

In 1612 verscheen bij Blaeu een Nederlandse editie van het werk van Guicciardini *'Beschrijvinghe van alle de Nederlanden'*. Hierin komt deze fraaie kaart van de 17 Nederlanden voor

VITRINES

In de vitrines kunt u vinden:

- boeken over kartografie
- oude toeristische kaarten en wandelgidsen
- twee 17e eeuwse boeken (Guicciardini, Slichtenhorst) waarin Veenendaal voorkomt.
- ANWB kaarten Veluwe 1952 en 1982

In de maanden juni en juli wordt er in het museum Het Rondeel te Rhenen een tentoonstelling gehouden over oude kaarten van de Gelderse Vallei.

DANK

Deze tentoonstelling en deze catalogus konden tot stand komen mede dankzij de gewaardeerde steun van:

RABO bank Veenendaal

Drukkerij Davelaar

Formido Bouwmarkt

Van Ginkel tuin- en Plantsoenaanleg

Uitgeverij Kool b.v.

Drogisterij v.d. Kraats

Prummel Optiek

Rein Veenendaal fietsen en motoren

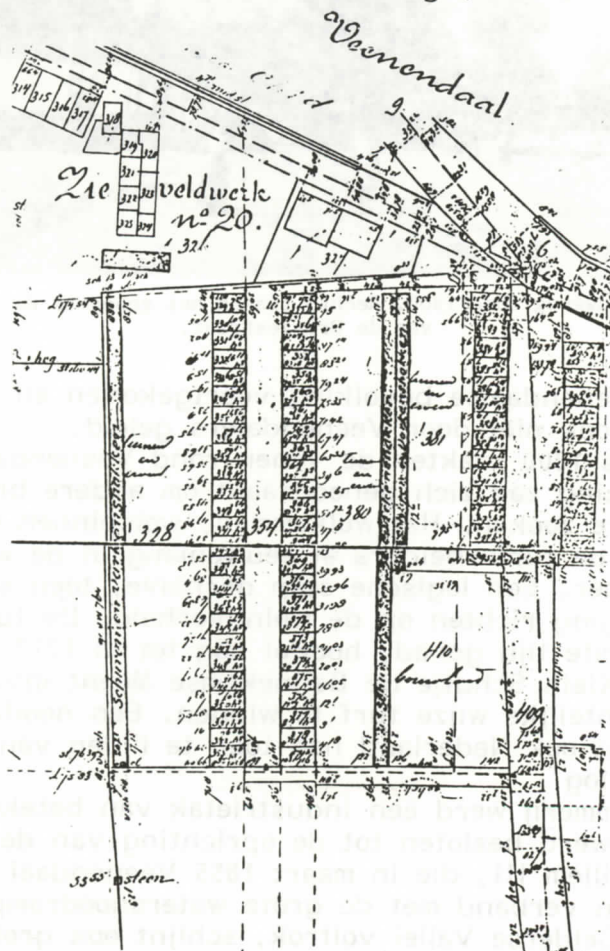
De Nieuweweg rond 1900. Rechts tussen het geboomte de ingang van de Oranjestraat.

uit de Veenendaalse bevolking voortgekomen en werd in eerste instantie ook niet door Veenendalers geleid.

Omstreeks 1800 raakten de venen rond Veenendaal uitgeput. De bevolking zag zich genoodzaakt om andere bronnen van inkomsten te zoeken. Het wolkammen, wolspinnen en weven beoefenden de turfarbeiders al eeuwenlang in de woon- of achterkamer. Een logische stap derhalve, toen men zich uitsluitend ging richten op de wolnijverheid. De turfwinning had haar langste tijd gehad, hoewel nog tot in 1917 Veenendalers vanaf 't Klein Schutje de Bennekomse Meent invoeren om op de ambachtelijke wijze turf te winnen. Een noodzakelijke maatregel want ook Nederland had toen te lijden van de eerste wereldoorlog.

De wolkammerij werd een industrietak van betekenis. Mede hierdoor werd besloten tot de oprichting van de VSW. Koning Willem III, die in maart 1855 Veenendaal en omstreken bezocht in verband met de grote watersnoodramp die zich over de Gelderse Vallei voltrok, schijnt ook grote invloed te hebben uitgeoefend om zo'n grote bedrijfstak naar Veenendaal

te halen. Hoe het ook zij: op 27 december 1861 werd de Veenendaalsche Stoomspinnerij en -Weverij opgericht. Op 1 januari 1862 kon de fabriek met de werkzaamheden beginnen. In de volksmond krijgt de VSW al snel de naam de "Grote Fabriek". In 1886 bijvoorbeeld werken er 765 arbeiders! Ter vergelijking: De DS van Schuppen telt dan 179 werknemers en de machinale sajettefabriek van Dirk van Woudenberg (later de Frisia) 82.

Op de kadastrale kaart van 1908 zijn duidelijk de vier arbeidersblokken te herkennen. De dunne balken zijn schuren en varkenshokken.

Enkele jaren na de oprichting van de fabriek, besluit de directie om op het fabrieksterrein een aantal arbeiderswoningen te plaatsen. Het zijn juist deze huizen waarvan het laatste nu nog bestaande blokje de naam Oranjestraat meekreeg.

De juiste datum van de bouw is niet meer te achterhalen.

Wel is opgetekend dat het om vier blokken arbeidershuizen ging die evenwijdig aan elkaar gebouwd werden. Volgens de toen geldende normen werden het eenvoudige huizen: enkelsteens muren, een open vliering, een gezamenlijke pomp, sanitaire voorzieningen gingen via het beruchte tonnenstelsel en de slechte bouw maakten het tot tochtige huisjes.

Twee blokken van de 25 woningen werden de Achterste Buurt genoemd. De Voorste Buurt werden twee rijen huisjes van respectievelijk 12 huizen met een groot huis ervóór en een groter huis erachter en een blok van 12 woningen. De huidige Oranjestraat maakte vroeger deel uit van de zogenaamde Voorste Buurt en was de derde rij gezien vanaf de Achterste Buurt. In later jaren, deze eeuw, kreeg het de officiële naam Oranjestraat. Reden daarvoor is aan te voeren het feit dat de bewoners altijd bijzonder koningsgezind waren. Op de koninklijke feestdagen wapperde huis aan huis de vaderlandse driekleur en de gehele buurtbevolking zette zich in voor de bouw van een fraaie ereboog. Eén van die bijzonder fraai vervaardigde bogen werd in 1910 op de gevoelige plaat vastgelegd door de plaatselijke fotograaf Van Son. Bewoners liepen toen uit om zich voor het nageslacht te vereeuwigen (zie pag.34).

Terug naar de grote Fabriek. De machines van de VSW schakelden over op stoom. Een ingrijpend proces dat door vakbekwame lieden werd begeleid. Technici (monteurs) die uit Engeland kwamen, de machines (eveneens afkomstig uit het Verenigd Koninkrijk) installeerden en de Veenendalers leerden hoe er mee om te gaan. De Engelse monteurs, die geruime tijd in Veenendaal werkzaam moeten zijn geweest, namen hun gezinnen mee. De VSW-directie gaf hen onderdak in de Achterste Buurt. Buitenlanders golden in die tijd als een bijzonderheid in de toenmalige Veenendaalse gemeenschap die sociaal, economisch én kerkelijk één geheel vormde. Op die 4000 inwoners (Stichts) was een handjevol buitenlanders direct al op-

vallend. De Achterste Buurt werd snel de Engelsestad genoemd. Over de naam Engelsestad wordt tegenwoordig nogal eens getwist. Sommigen twijfelen zelfs of dat er Engelse arbeiders destijds in Veenendaal zijn geweest. Anderen weten het heel zeker. Weten het overlevering of vinden het opgetekend door een (bet-) overgrootouder. Concrete bewijzen zijn er niet maar een aantal opmerkelijke zaken geven vaste grond aan de stelling dat inderdaad een aantal Engelse technici vanuit de fabriek voor tijdelijk bij de afnemer van de machinerieën (de VSW dus) werd geplaatst. Thomas Specer Elce was jarenlang directeur op de VSW. Ook hij was afkomstig uit Engeland. Verder vonden we op de voormalige begraafplaats aan het Kostverloren het graf van ene J. Whitehead, overleden in 1889. Bepaald geen Veenendaalse naam... En dan het verhaal van Grietje van Peppel (†)

Grietje van Peppel woonde een heel leven in de Engelsestad.

In een babbel met Adriaan P. de Kleuver wist ook zij uit overlevering dat de naam aan Engelse spinners herinnerde. Grietje van Peppel was bijna zes jaar toen zij in 1892 in de Engelsestad kwam te wonen.

In ieder geval is de naam al zeer oud. In officiële stukken wordt melding gemaakt van 'Bij de Nieuwe Molen'.

En dr Ph. J. Hoedemaker stelt in zijn in 1875 verschenen geschrift *'De fabrieksarbeiders van Veenendaal'*, dat hij bij zijn aanstelling in 1868, *"naast de eigenlijke inwoners van het dorp met zijne volkrijke, verwaarloosde buurtschappen, drie in getal, eene jeugdige fabriekbevolking van omstreeks vijftienhonderd zielen aantrof die mijne deernis in ruime mate opwekte (...)".* Dominee Hoedemaker spreekt dan nog over 'buurtschap'.

Medio 1890 wordt de wijkindeling geregeld van de Gereformeerde Kerk. In de notulen meldt men dat broeder Hiensch en broeder Hey de Hoog- en Schoolstraat, het Gelderland, het BOveneind, de Kade, het Verlaat, het Benedeneind, de Middelbuurt, de Nieuweweg en de Engelsestad zullen bedienen.

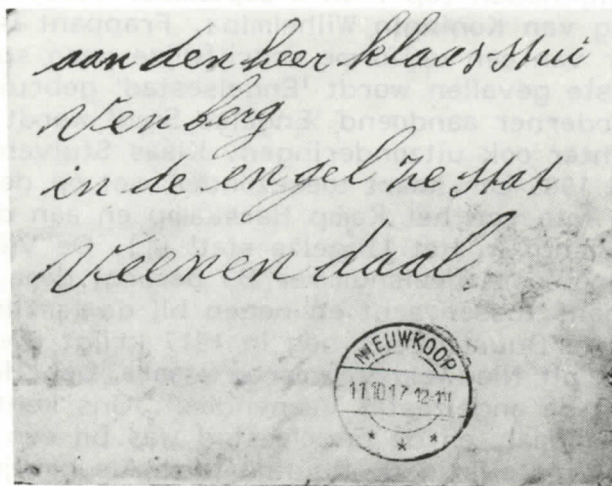
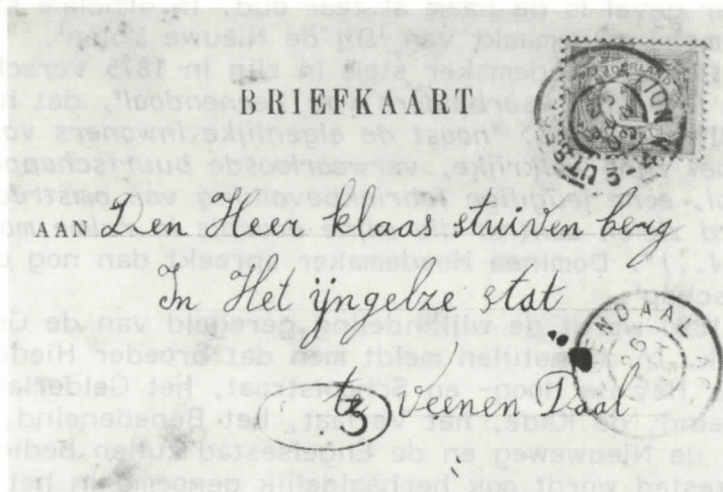
'Engelsestad' wordt ook herhaaldelijk genoemd in het programma der feestelijkheden (op 7 en 8 september 1898) ter ere van de inhuldiging van Koningin Wilhelmina. Frappant is te constateren dat er van een uniforme schrijfwijze geen sprake is.

In de meeste gevallen wordt 'Engelsestad' gebruikt terwijl ook het moderner aandoend 'Engelse Stad' wordt gehanteerd.

Er zijn echter ook uitzonderingen. Klaas Stuivenberg krijgt op 26 juni 1905 een kaart toegezonden met op de voorzijde een fraaie foto van het Kamp Harskamp en aan de achterzijde de adressering 'In Het IJngelze stat' (!). De Veenendaalse postbode met personeelsnummer B3 bezorgt deze feilloos op 26 juni 's morgens tussen acht en negen bij de familie Stuivenberg in de Achterste Buurt. Zelfs nog in 1917 krijgt diezelfde familie een briefje uit Nieuwekoop waarop staat: 'Den Heer Klaas Stuivenberg in de engelzestat Veenendaal'. Ons kent ons in het oude Veenendaal, en de Engelsestad was bij een ieder genoegzaam bekend. Zelfs in de huidige tijd! Als bewijs daarvan geldt de in 1977 verstuurde ansicht. Die werd in Canada op de bus gedaan met daarop hetzelfde (tamelijk vage) adres.

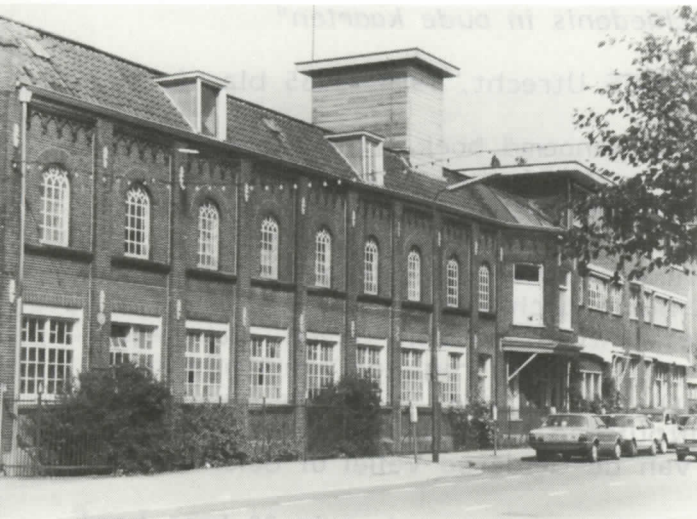
Enige tijd later ontving de Veenendaalse familie 'm keurig in huis (...).

Martin Brink

De Engelsestad werd op verschillende manieren geschreven.
En altijd kwamen de brieven of kaarten aan.

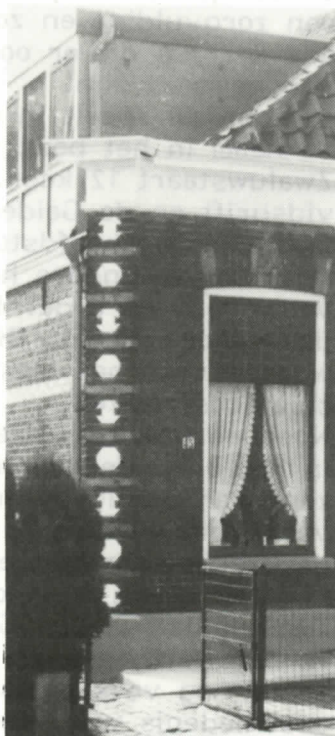
Puzzel

Hiernaast een wat moeilijker opgave.

Weet U waar dit is?

De detailopname in het vorige nummer liet een fraai gemetselde raampartij van een oud deel van het Scheepjeswolcomplex aan de Zandstraat zien. Hoe lang zal het nog het straatbeeld sieren?

Boekbespreking

"De Gelderse Vallei, geschiedenis in oude kaarten"

door H.P. Deys. Uitgave HES Utrecht, 1988, ±255 blz. f. 95,-

Binnenkort verschijnt bovengenoemd boek. Dankzij de welwillende medewerking van de auteur is het mogelijk dit boek nu reeds in ons blad te bespreken. Aan de hand van oude kaarten, waarvan er meer dan 60 (15 in kleur) zijn afgedrukt, vertelt de auteur in 11 hoofdstukken over de geschiedenis van de Gelderse Vallei. Veel nieuw archiefonderzoek is daar voor verricht waarvan de vele verwijzingen blijk geven. Daarnaast zijn er een aantal bijlagen, zoals een register van landmeters en een jaartallenlijst. Kern van het boek is echter bijlage 3: een zorgvuldige en zo uitputtend mogelijke beschrijving van alle kaarten die er ooit van de Gelderse Vallei of delen daarvan gemaakt zijn.

Veenendaal speelt in dit boek een grote rol: zo'n 30 keer komt de naam in het boek voor, maar b.v. ook de naam Zwaaipein/Zwaluwstaart 12 keer. De hoofdstukken over 'de bisschop Davidsgrift en de Gelderse en Stichtse venen' en 'De Slaperdijk' zijn eigenlijk hoofdstukken uit de Veenendaalse geschiedenis, maar ook in andere hoofdstukken komt Veenendaal vaak uitvoerig aan de orde. In de afgedrukte kaarten wordt Veenendaal ruim bedeed. Bij de kaartbeschrijvingen -in totaal 690!- worden voor het eerst alle kaarten uit het Veenraadschapsarchief beschreven.

Nooit eerder verscheen er een boek over de Gelderse Vallei en in het bijzonder Veenendaal, waarin zo uitvoerig wordt verwezen naar archieven en literatuur. Alleen daarom is het boek van grote documentaire waarde. Dat is het uiteraard ook door de kaartbeschrijvingen en de vele systematische informatie die het verschaft, b.v. over de waterlopen in de Vallei en een memorielijst van de Grebbelinie.

Ik heb het boek met bijzonder veel plezier gelezen en zal het zeker nog vaak opslaan. Het lijkt me dat een ieder die in de geschiedenis van Veenendaal geïnteresseerd is, dit boek in zijn bezit moet hebben. Wellicht mag ik me één opmerking veroorloven: ik vond het jammer dat D. Philips in de literatuur-

lijst niet voorkomt. Zowel over de kaart van Nicolaes van Geelkercken, als over de bekende kaart van de Slaperdijk van Broeckhuijsen, publiceerte hij als een van de eersten. De prijs van het boek is wellicht voor sommigen een bezwaar. Toch is zij niet te hoog voor een dergelijk werk, fraai uitgegeven en royaal geïllustreerd. Ik verwacht dat de belangstelling ervoor groot zal zijn.

ACvG

Mededelingen

- * De volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging zal gehouden worden op donderdag 2 juni a.s. in 'de Meent'. Dr. H.P. Deys zal dan spreken over *'De Gelderse Vallei, geschiedenis in oude kaarten'*.

Aan de hand van dia's zal de heer Deys, die geldt als een deskundige op dit gebied, ons hierover vertellen.

Dus: - donderdag 2 juni a.s.
 - om kwart voor acht
 - in 'de Meent', Grote Beer 10
 - Dr. H.P. Deys over de geschiedenis van de Gelderse Vallei in oude kaarten.

Iedereen is welkom - de toegang is gratis.

- * Van 28 mei tot 22 juni wordt er in theater 'de Lampegiet' een tentoonstelling georganiseerd door de Historische Vereniging onder de titel

GELDERLAND IN KAART
400 jaar landkaarten van Gelderland, de
Veluwe en de omgeving van Veenendaal

geopend: ma. t/m vrij. van negen tot vijf uur
za. van half tien tot half twee

toegang: gratis

Een bezoek aan deze tentoonstelling is een goede voorbereiding op de lezing van de heer Deys. Het middendeel van dit nummer van ons blad (grijs) is bedoeld als catalogus van deze tentoonstelling.

- * Op de ledenvergadering van 17 maart jl. zijn de heren R. Bischof, M. Brink en H. Diepeveen voor een periode van vier jaar herkozen in het bestuur.
- * Graag bedanken we de heer J.H. ter Haar voor een serie oude dia's van de Scheepjeswol, die hij de vereniging ter beschikking stelde.
- * Vanaf 4 juni is er in museum 'Het Rondeel' in Rhenen een tentoonstelling van oude kaarten van de Gelderse Vallei, ter gelegenheid van het uitkomen van het boek van de heer Deys. Deze tentoonstelling is de maanden juni en juli te bezoeken.
- * De SKF-postzegelvereniging *Frikmärket* bestaat op 20 september 25 jaar. Ter gelegenheid daarvan komt er een speciaal postzegelmapje uit met een oude afbeelding van Veenendaal.
- * Namens de Historische Vereniging nemen de heren H. Diepeveen en P. Stadhouders deel in een gemeentelijke commissie, die de mogelijkheden van een historisch museum in Veenendaal onderzoekt. Wethouder J. de Ruiter is voorzitter van deze commissie.
- * De historische verenigingen van Rhenen, Wageningen, Bennekom en Veenendaal hebben een werkgroep "Kraats en Binnenveld" ingesteld. Deze werkgroep zal zich met de geschiedenis van dat gebied bezig houden en de ontwikkelingen rond dat gebied volgen. Er zijn kontakten met parallele groepen op het gebied van milieu en natuurbescherming.
- * Voor zover nu bekend zal de volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging gehouden worden op dinsdag 13 september a.s. De heer A.G. Steenbergen uit Wageningen zal dan spreken over de geschiedenis van de Joden in Veenendaal en omgeving.

Oud Veenendaal

september 1988

Oud Veenendaal

september 1988

* 3e jaargang, nummer 3
verschijnt 4 maal per jaar

Bestuur en redactie

drs A.C. van Grootheest, voorzitter

drs R. Bisschop, sekretaris

G. Kool, penningmeester

M. Brink

H. Diepeveen

Sekretariaat:

Prinsesselaan 38, 3905 GX Veenendaal

telefoon: 08385-22691

Ledenadministratie:

D.J. Kruidhof

Lemoen 29, 3902 GR Veenendaal

telefoon: 08385-11079

Bank: Rabobank, rek.nr. 3951.10.106

t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

Postgiro van de bank: 380265

De kontributie bedraagt f.20,- per jaar

Voor leden tot 18 jaar f.10,- per jaar

Losse nummers van dit blad f.5,-

Vormgeving: Cora Thomasz

Druk: Drukkerij Davelaar

* *Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Inhoud:

- Voorwoord: Om te beginnen, pag.55
- De Engelse Stad: het verhaal van het laatste
blokje VSW-arbeiderswoningen (deel2), pag.56
- Het ontstaan van de Joodse Gemeente
in Stichts Veenendaal, pag.72
- Puzzel, pag.76
- Boekbespreking, pag.77
- Oproep, pag.78
- Mededelingen, pag.79

Onafhankelijkheidsfeesten 1913.

De gezamenlijke buurt van het Klein Schutje liep in augustus 1913
uit om pontificaal op de kiek te gaan bij de
plaatselijk bekende fotograaf van Son.

foto: collectie A. Stomphorst

Om te beginnen

Wanneer men de activiteiten rond de geschiedenis van Veenendaal over de afgelopen jaren beziet, dan zijn er drie thema's die vooral aandacht kregen. In de eerste plaats is er in lezingen en artikelen veel aandacht voor de oudste geschiedenis van Veenendaal. Een tweede aandachtsgebied is de industriële geschiedenis van de afgelopen 100 jaar, vaak naar aanleiding van het sluiten van fabrieken. En ten derde waren er lezingen en publicaties over de geschiedenis van de kerken in Veenendaal.

De lezing van de heer A.G. Steenbergen in de septemberbijeenkomst over de geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Veenendaal behoort tot de laatste categorie. In dit nummer vast een voorproefje. De heer Steenbergen heeft heel wat publicaties in diverse tijdschriften en ook meerdere boeken op zijn naam staan over regionale geschiedenis van onze streek en in het bijzonder over Wageningen. Hij is ook een regelmatig bezoeker van onze bijeenkomsten. We zijn blij dat hij nu voor ons komt spreken.

In dit nummer verder het tweede deel van het artikel over 'de Engelse Stad'. Gelukkig blijkt het laatste restje ervan - de Oranjestraat - toch heel goed in te passen in de plannen voor het gebied 'VSW - Noord'.

Opnieuw is gebleken dat waar een wil is, ook een weg is. Jammer dat er telkens zoveel drukte nodig is om deze goede wil te bereiken.

Het 'rapport inventarisatie beeldbepalende panden in Veenendaal' dat door een viertal leden van de Historische Vereniging is opgesteld, is aan de gemeente in de persoon van wethouder mevr. L. de Ruyter-Bakker aangeboden.

Bij deze aanbieding is aangedrongen op het instellen van een gemeentelijke monumentencommissie in Veenendaal.

Dat is nodig, omdat goede wil soms een duwtje nodig heeft.

ACvG

De Engelse Stad

Het verhaal van het laatste blokje VSW-arbeiderswoningen (deel 2)

We vertelden het al in het vorige deel van dit artikel: de Achterste en Voorste Buurt waren zeer Oranjegezind. Van daar wellicht ook de naam Oranjestraat. De bewoners, allen eenvoudige arbeiders, waren zeer aan het vorstenhuis gehecht. Koninklijke verjaardagen werden altijd zeer uitbundig gevierd in de rijk met groen en vlaggen versierde straten. De erebogen vormden daarbij een traditioneel ornament tussen al die versieringen. En, zoals het de Veenendaler betaamt, wedijverden de bewoners met andere buurtschappen om met die fraai versierde boog een prijs in de wacht te slepen. De gemeente loofde jaarlijks een prijs uit voor de mooist versierde boog. Een keuringscommissie maakte een ronde langs de straten en bepaalde wie met de hoogste eer ging strijken. Het is niet bekend of de Oranjestraat/Engelsestad ooit wel eens in de prijzen is gevallen. Om een voorbeeld te geven: het moet een groot feest geweest zijn in Veenendaal toen de hoofdcommissie onder leiding van jhr mr Lodewijck van Asch van Wijck, het programma opende van de feesten bij de inhuldiging van Koningin Wilhelmina in 1898. Verschillende woongemeenschappen die nu allang niet meer bestaan en waarvan de meesten geen flauw vermoeden meer hebben waar ze eigenlijk in Veenendaal waren te vinden, zijn in het programma opgenomen; *Molenpol, Duivenweidje, Gortsteeg, Klein Schutje, Nieuwe Buurt, Kreupele Buurt en Nieuwe Weg* om maar een paar voorbeelden te noemen. Uiteraard doet ook de Engelsestad mee. Daar heeft zich een comité gevormd onder leiding van voorzitter J. Bouman en de leden J. Mulder (secretaris), C. van de Haar (penningmeester), Johns. van Eden en Ant. Rebergen. Het programma vermeldt uiteraard een optocht, de aanbidding namens de burgerij van de allang verdwenen Wilhelminaboom op de Markt, een ringrijderij voor wielrijders in de Hoofdstraat, tonsteken op het feestterrein en concerten te geven door "Veenendaalsche Muziek en Zanggezelschap DS" en door de "Rhenense Muziekvereniging". De optocht van de leerlingen der lagere scholen voert, zo

De Oranjestraat vanuit de lucht (1970). De Achterste Buurt is reeds afgebroken waardoor de bewoners een tuin van zeventig meter achter hun huis hebben. De bomen behoorden eens tot de statige voortuinen van Huize "De Zoom".

leert ons het programma, ook door de Engelschestad. Leerlingen van de scholen van onderwijzer Wolsak, Wijnveldt en die van de openbare school komen tezamen bijeen op het feestterrein en gaan onder meer via deze straat terug. Een ander hoogtepunt van de dag vormt de ontvangst van oudstrijder P. van Wakeren. Hij zal een geldelijk geschenk aangeboden krijgen.

De volgende dag worden er historische en allegorische optochten georganiseerd, volkspelen gehouden, waaronder bigvangen, en er wordt zelfs een borstbeeld van Koningin Wilhelmina aan het gemeentebestuur overhandigd. Een vuurwerk besluit de feestelijkheden. Een heraut met twee pages en een trompetter hebben beide dagen een ronde door het dorp gemaakt. In de rondgang is ondermeer opgenomen: "...Verder door Achterkerk terug naar de Markt, dan door de Hoofdstraat, langs

de Hoogekant tot aan 't Verlaat, terug naar het Gelderland door 't Achterstraatje naar den Nieuweweg, Roode Dorp (Nieuweweg), door den Hollenweg naar de Engelschestad...".

Als Prins Hendrik in zijn functie als voorzitter van het Nederlandse Rode Kruis een bezoek aan Veenendaal brengt, staat de jeugd zich te verdringen achter het hek. De oefening vond in 1931 plaats bij de VSW.

Links Prins Hendrik, naast hem dokter Vergouwen, burgemeester van Kuyk, politiemann Stappenbelt en geheel rechts architect Van Kreeel.

En de vlaggen zullen ongetwijfeld bij allen uit de kast zijn gehaald toen Prins Hendrik in 1931 een Rode Kruis-oefening op de VSW bijwoonde. De Oranjestraatbewoners kregen hem maar in een flits te zien, maar gingen er van dien af prat op dat 'hun' prins door 'hun' straat is gewandeld...

LEVEN IN EEN VOLKSBUURT

Het leven in een volksbuurt kenmerkte zich door een grote saamhorigheid. Het waren allen arbeiders in dienst van de Grote Fabriek. Rond 1900 werkte men van 's morgens 6 tot 's avonds 7 uur met driemaal een half uur schafttijd. Een slaafse toestand waartegen men weinig verzet durfde te plegen. Toch is het eenmaal tot zoiets gekomen. De eerste staking van Veenendaal vond plaats bij de VSW in 1883. De directie besloot in april van dat jaar de lonen met 10% te verlagen, een verlaging die de volgende dag bij uitbetaling van de lonen zou ingaan. De arbeiders het natuurlijk niet eens met deze werkwijze en gingen in staking. Bij Arnold van Crefeld, het Joodse raadslid en onderdirecteur van de VSW, werden de ruiten ingegooid. Burgemeester Metelerkamp wist geen raad. Hij had immers slechts twee dienders tot zijn beschikking. De loonsverlaging wordt later toch doorgevoerd. De arbeiders waren tot rust gemaand door een aantal opgetrommelde militairen.

Er kon geen lachje af... Let eens op het aantal jeugdigen op deze niet eerder gepubliceerde foto uit rond 1900.

Bovendien meldt de directie dat de volgende morgen het werk weer kan worden hervat, mits zich om zes uur voldoende arbeiders aan de poort gemeld hebben. Veenendaal gaat inderdaad de volgende dag weer aan het werk.

Omstreeks 1900 verdiende een arbeider bij de VSW 5 tot 6 gulden per week. Voor huisjes in de Engelschestad werd 75 cent huur gevraagd. Wie niet in dienst was van de VSW betaalde 10 cent per week meer. Om onduidelijke redenen zijn de eerste drie arbeidersblokken begin dertiger jaren van deze eeuw afgebroken. Bewoners konden verhuizen naar de Oranjestraat. Een verandering, ook qua huur want inplaats van de wekelijkse 15 stuivers betaalde men nu 25 stuivers.

Jongens en meisjes vanaf 12 jaar werkten op de VSW. Moeders met kleine kinderen en bejaarden bleven thuis in hun kleine huisjes met onder twee bedsteden en boven een open zolder waar men met een 'kippetrapje' naar toe ging. Daar sliepen de grote kinderen. En elke dag was er die sleur: water halen aan de pomp, daarna een paar sneden roggebrood met smout, op trippies naar de fabriek, 's middags om twaalf uur een half uur schaften, snel naar huis, een hap warm eten snel naar binnen werken (meestal gekookte aardappelen met groente uit het zout en een stukje spek er doorheen gestampt), 's avonds voor het naar bed gaan een bord roggemeelse pap met half melk en half water. Op zondag werd een stuk geite- of schapevlees gereserveerd. De 'rijksten' onder de 'armen' konden zich veroorloven om op zondag een schepje suiker in de koffie te doen.

In de Engelschestad stond iedereen voor elkaar klaar. Regelmatig kwam de buurvrouw vragen om een 'schullik' (schort) te lenen. Bij geboorte kwam de één met een pan soep, de ander bracht eieren en weer een ander verzorgde de kraamvrouw, baby en andere kinderen. Wie ziek was, kon niet werken. En niet werken betekende in die tijd: geen geld. Voor dit soort gevallen hadden de arbeiders op de VSW een speciaal potje gemaakt waar elke man per week twee stuivers in deponeerde. Waren er meer zieken, dan werd het uit te keren bedrag evenredig kleiner.

Een arbeider verzorgde in zekere zin zichzelf. Achter het huis had men het 'hof' waarin het nodige in werd verbouwd aan

De vrouwen droegen een schort.
Ook voor hen was het niet meer dan geestdodend werk.

groente en aardappelen. In iedere hof stond ook een varkenshok, met daar in één, hooguit twee varkens. Wanneer hij geslacht werd, daarvoor kwam de huisslachter, was het groot feest. Buren en bekenden kwamen het vet prijzen als het varken aan de leer hing. Vervolgens kwam het borreltje op tafel. De huisslachter maakte de worsten en zoutte het vlees in. De eigenaar verkocht een deel (bijvoorbeeld de hammen) of gaf wat weg voor 'de hutspot'. Zo had elke buurt z'n eigen gewoontes. In de Wilhelminastraat bijvoorbeeld werd het geslachte varken aan een grote haak bij de voordeur opgehangen. En ten teken dat men boerekool te koop had, werd een stronk in een bloempot voor het raan gezet.

In het oogstseizoen waren de arbeiders druk met het binnenhalen van gewassen. Kruipers (sperciebonen) en snijbonen gingen ingezouten in grote Keulse potten. Enige tijd later was de andijvie aan de beurt. Met de aardappels ging het idem dito. Alleen, deze werden in de kelder opgeslagen met

bossen stro er overheen tegen het bevroeren. Veenendaalse arbeiders liepen veel op 'trippies'. klompen met een leertje er overheen. Een enkeling had voor de zondag en feestdagen leren schoenen. Ook klompen moeten onderhouden worden, 'schuren' zoals dat heet. Dat betekende eerst de klompen schuren met fijn zand, dan insmeren met vochtige witkalk en vervolgens werden ze ondersteboven opgehangen aan de hekpunten, die men als afscheiding langs de tuin had staan. Aris Lub, een markante Veenendaler, kwam met een kruiwagen vol schuurzand langs de deuren. Voor twee cent kreeg men een schep. Verder kwam er elke week ene Gijs Wennikse langs de deuren van de Engelschestad. Wie een dubbeltje betaalde kreeg van hem tien sigaren.

In deze arbeiderswijk werden tradities in ere gehouden. Wanneer de eerste nieuwe aardappels werden gegeten, dan kwam daar boterjus bij en zoute vis. Met tweede Paasdag werd dikke rijst opgediend met eieren. Lampegietersavond vierde men met

Spencer Elce staat parmantig voor de Grote Fabriek (geheel links).
Het vervoer gebeurde in de tijd waaruit de foto stamt, 1912,
nog per paardetractie.

chocolademelk of saliemelk met beschuit. Wanneer de Kerstdagen door de week waren, kregen de arbeiders ze niet uitbetaald. Een regelrechte ramp voor de mannen die het geld zo goed konden gebruiken! In latere jaren werden er grote broden (klainroggen) uitgereikt.

DE JAREN 1914 - 1918

De eerste wereldoorlog bracht ook over Nederland het nodige ongerief. Met name aan voedsel was er het nodige gebrek. Alles was op de bon en velen zochten elders emplooi. Veenendalers trokken bijvoorbeeld naar Enschede en Rheine (Duitsland). De werkomstandigheden waren daar duidelijk beter dan op de VSW en ook de lonen lagen hoger. Velen zijn in Enschede blijven wonen. Eén wijk herinnert hier nog aan; deze nog steeds bestaande buurt draagt de naam 'Patmos'.

Kort na het uitbreken van de eerste wereldoorlog kreeg ook Veenendaal te maken met Belgische vluchtelingen. Twee gezinnen kwamen in de Emgelschestad te wonen. De man uit het ene gezin, ene Witrok, kwam op de VSW te werken. De ander, slechts bekend als Juul den Bels, was als slager werkzaam bij varkensslachterij de Bovenkamp op de Kerkewijk.

Na 1918 zijn beide gezinnen weer naar België vertrokken. Een greep uit latere jaren; allereerst het 'gezelschuppie' in de Oranjestraat. Veenendaal staat bekend als een overwegend christelijke plaats. Zo is het op papier althans. Daarbij zijn de Protestants-Christelijken duidelijk in de meerderheid. Hoewel er terdege ruimte wordt gelaten voor andere geloven, in dit verband sekten of conventikels. Zwarte Jannetje van het Boveneind is wel het meest bekende en markantste voorbeeld. Ook in de Oranjestraat was iets dergelijks te vinden. Op nummer 11 kwam eenmaal per twee weken een aantal personen bijeen. Organisator Garrit Bossie (Gerrit Bos) praatte over de bekering en het slechte in deze wereld. Het ging er, in vergelijking met het Jannetjeshuis aan 't Boveneind, zeer onschuldig aan toe. Bijbelstudieclub zouden we dit gezelschap heden ten dage betitelen. Opmerkelijk is wel dat de meeste bezoekers van de club van Garrit Bossie niet konden lezen of

schrijven. Wat er echter in de bijbel stond, wisten zij als geen ander!

Enkele andere mijmeringen uit de Oranjestraat; Eerste Paasdag maakte men de trouwe gang naar de kerk, op Tweede Paasdag was het tijd om te 'kuieren'. Dat gold ook voor de Pinksterdagen. In de Engelschestad was het vaak een gezellige drukte voor het ijzeren sierhek. Daar verzamelden zich de buurtbewoners. Er stonden wat handkarren met bijvoorbeeld fruit, bokking, rolmops of champagnepils en snoepgoed. Ook de ijscokar van Geerink was altijd present. Een gezellige drukte waarbij de laatste nieuwtjes werden uitgewisseld of waar ontluikende liefdes ontbrandden.

In 1929 werd de Oranjestraat op elektrische verlichting aangesloten. Vooral voor oudere mensen was dat een groot wonder! Dat gold ook voor de radio, die omstreeks diezelfde tijd in de Oranjestraat haar intrede deed.

We schreven al iets over Thomas Spencer Elce, de bedrijfsleider en later directeur van de VSW. Hij bewoonde een fraai pand, huize 'De Zoom'. Het gebouw werd medio jaren zeventig afgebroken. Het fraaie en statige huis onderscheidde zich duidelijk van de arbeiderswoningen. Een fraaie voortuin en aan weerszijden mooie bomen gaven een indruk van een statig 'buiten'. Dat gegeven werd echter snel ontnomen wanneer de argeloze voorbijganger aan de rechterzijde de 'hofjes' van de arbeiders zag... De achterzijden van het eerste blok van de Voorste Buurt, grensden namelijk aan de tuin van Spencer Elce. Na Spencer Elce neemt de rijksduitser Pool er zijn intrek in. Na de oorlog hebben achtereenvolgens Mondris en Schoonderbeek er gewoond.

Zelfs een Oranjestraat kan niet zonder kruidenier. In de tijd dat de buurt nog dichtbevolkt was, hadden twee personen hier hun nering. Op de Oranjestraat 1 was dat omstreekt 1920 de familie De Koning, in de Achterste Buurt had Marius Bos (Mais de Kiewit) een klein kruidenierszaakje.

Veenendaal „t huis 'De Zoom'

Huize 'De Zoom'. De woning van Spencer Elce was voorzien van een fraaie voortuin.

WOONOMSTANDIGHEDEN

Wanneer de huizen gebouwd zijn is niet precies bekend. Het pandendossier van de Dienst Gemeentewerken van Veenendaal geven hierover geen uitsluitsel. Van alle huizen zijn de bouw-anvragen niet (meer) aanwezig. De oudste tekeningen zijn van 1930 wanneer alle huizen verbouwd worden naar het huidige uiterlijk. In ieder geval zijn ze voor de eeuwwisseling gebouwd. De woningen bestonden in hun oorspronkelijke staat uit een begane grond en kap met goothoogte op 2.75m. De oorspronkelijke indeling was een gang, woonkamer en twee bedsteden (van elk 1.70 x 1.15m.) aan de voorzijde. Verder een portaal waarin aanrecht en kamer aan de achterzijde. Via portaal en laddertrap was de zolder bereikbaar, waarvan de hoogte tot de nok drie meter bedroeg. De sanitaire voorziening bestond slechts uit een 'plee' in de achtertuin. Een klompenhokkie en een stenen plaatsje completeerden de woning voor een arbeider. De sanitaire voorzieningen zijn een hoofdstuk apart. Aan het

lees verder op pag.69...

ONAFHANKELIJKHEIDSFESTI

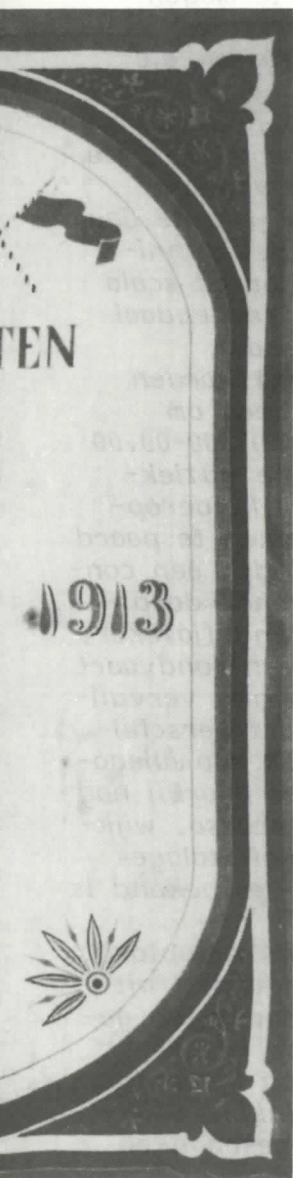
1813

VEENENDAAL

29 en 30 AUGUSTUS.

DE ONAFHANEKELIJKSHEIDS- FEESTEN IN AUGUSTUS 1913

Van bijgaand dundoek is, bijna 75 jaar na dato, nog maar een beperkt aantal over. Desondanks zijn ze op vrijdag 29 en zaterdag 30 augustus 1913 bij tientallen vervaardigd en uitgedeeld aan de Veenendaalse bevolking.

Het in fraai rood-wit-blauw uitgevoerde doek was onderdeel van de overal in ons land gevierde onafhankelijkheidsfeesten. Een herdenking van het feit dat honderd jaar daarvoor, na een lange periode van Franse overheersing, de onafhankelijkheid van Nederland was uitgeroepen.

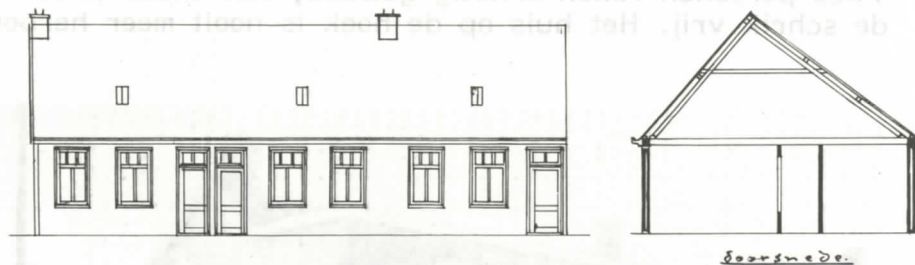
Op 30 november van dat jaar (1813) landde vanuit Engeland de erfprins van Oranje en zoon van stadhouder Willen V op het Scheveningse strand. Hij aanvaardde als Souverijn Vorst de regering, om op 15 maart 1815 de titel van Koning Willem I der Nederlanden aan te nemen.

De feestelijkheden werden landelijk gestuurd. Plaatselijke comité's zetten zich echter in om de veelal twee dagen durende festiviteiten onvergetelijk te maken. In Veenendaal werden de vieringen overgedragen aan de toen al bestaande "Vereeniging Oranjedag". In april 1913 verlenen burgemeester en wethouders een subsidie van 200 gulden. Tevens wordt in de raadsvergadering ver-

gunning aan de vereniging verleend om gebruik te mogen maken van de muziektent op de Markt en het Marktpllein. Oranjedag heeft dat hard nodig, gezien de activiteiten die men in petto heeft. In mei 1913 komt het bestuur weer bijeen. Ten huize van voorzitter G.J. van den Bovenkamp wordt besloten dat "bij genoegzame steun der inwoners, twee dagen feest zal worden gevierd". Eén dag wordt voor de kinderen bestemd (uitdelingen etc.) terwijl op de tweede dag volksfeesten en optochten plaats zullen vinden. Het definitieve program, enkele maanden later, omvat een breed scala van activiteiten die voor een provincieplaats als Veenendaal destijds, best opzienbarend mogen worden genoemd.

De bewoners zullen op vrijdag 29 augustus gewekt worden door herauten te paard. Zij laten hun hoornen reeds om 06.00 uur luid klinken. Vervolgens wordt tussen 07.00-09.00 uur een optocht gehouden met de twee plaatselijke muziek-korpsen; tussen 10.00 en 13.00 uur vindt er een kinderop-tocht met muziek plaats. 's Middags is er ringsteken te paard en met 'dogcars'. Verder wordt er die vrijdagmiddag een concert op de Markt gegeven en kunnen belangstellende dorps-bewoners zich vergapen bij een bioscoopvoorstelling (jazeker, in het Veenendaal van 1913!) of deelnemen aan een rondvaart in fraai geillumineerde gondels door de toen nog niet vervuilde Grift. Op zaterdag meldde het programma naast verschillende volksspelen en een concert op de Markt ook een allegorische optocht en vuurwerk tot besluit. "Wanneer daarbij nog komen", zo tekent het bestuur aan, "een bloemencorso, wijk-of gevelversiering, uitdeling aan de armen, winkel-etalages enz. dan zou er genoeg verscheidenheid zijn". Niet bekend is of deze ideeën inderdaad uitgevoerd zijn.

Het reeds eerder besproken dundoek werd tijdens de optocht vervaardigd op een klein zeefdrukkerijtje dat onderdeel uitmaakte van de stoet. Was een doek klaar, dan mocht een gelukkige passant 'm in ontvangst nemen. Zodoende moeten er tientallen gemaakt zijn. Slechts enkele zijn er nog bekend... In ieder geval heeft de Historische Vereniging enkele maanden geleden een fraai geconserveerd exemplaar geschonken gekregen.

Zoals het vóór 1930 was (onder) en erna (boven).

begin van deze eeuw waren de bewoners van de Engelschestad aangewezen op een pomp. Voor een wasbeurt, groot of klein, was men dus genoodzaakt om een emmer water te halen aan de pomp die achter een blok huizen stond. De kinderen werden in de kamer in een tobbe gewassen terwijl de ouderen de emmer water mee naar boven namen.

Van een toilet had men niet gehoord. Zoals gezegd, de plee stond in de achtertuin achter een paar planken opgesteld. Het was een tobbe met een grote ijzeren emmer. Over de ton kwam een deksel met daarin een groot rond gat, waar de emmer onder stond. Het ronde gat werd afgesloten met een rondhouten pleedeksel. Wanneer de emmer bijna vol was, werd-ie weggebracht achter op het land, naar de mestpluis. In 1930 werd de voorgevel van de woningen twee meter opgetrokken, wat een vergroting van de zolder betekende. Op 10 december komt de bouwaanvraag bij de gemeente binnen. Uitvoerder J. Huibers verricht het karwei voor 1700 gulden.

Nog meer verbouwingen: in juli 1949 vraagt de VSW om van het laatste huis twee woonhuizen te mogen maken. Het woonhuis zal van dienaf een dubbele woning worden. In 1953 is aannemer Boers van de Julianastraat actief met renovatie. De bedsteden worden verwijderd en ter plaatse werd een vaste trap naar de zolder aangebracht. De indeling op de begane grond kwam daarbij op woonkamer en woonkeuken, terwijl aan de achterzijde portaal met WC werd gebouwd.

Op 26 november 1975 wordt de omgeving van de Oranjestraat plotseling opgeschrikt door een hevige gasontploffing. Het huis op de hoek, Oranjestraat 1, wordt geheel verwoest. Twee personen raken ernstig gewond, een ander kwam met de schrik vrij. Het huis op de hoek is nooit meer herbouwd.

De Oranjestraat met rechts het smeedijzeren sierhek dat precies aangaf dat de bezoeker zich hierachter op grondgebied van de VSW bevond. Ernaast het in 1975 ontplofte huisje.

DRIEHOEK

In 1979 gaat de VSW roemloos ten onder. De failliet verklaarde fabriek heeft echter haar woningen reeds tien jaar eerder verkocht. "De gemeente Veenendaal" heet dan de huidige eigenaar. Concrete plannen voor dit gebied VSW-Noord zijn nog in de maak. En daarin zou de Oranjestraat, als markant stukje authentiek Veenendaal wanneer de huizen weer in de oorspronkelijke staat worden teruggebracht, een mooi plaatsje kunnen krijgen. Een Oranjepark voor, afbraak van de percelen aan de Nieuweweg zodat een vrij uitzicht wordt gegeven op de Nieuwe Molen: planologen kunnen weer opnieuw achter de tekentafels plaatsnemen! Een fraaie driehoek lijkt voor de hand te liggen.

Martin Brink

Bronnen:

- * Gemeente Veenendaal; pandendossier Dienst Gemeentewerken, gemeentearchief, Adriaan de Kleuver, collectie R. Slok-Oranjestraat, interviews met tijdgenoten.
- * Opmerking:
De gegevens van de laatste volkstelling (1947) zijn helaas niet meer aanwezig in het gemeente-archief. Daarin zou ongetwijfeld tal van wetenswaardige zaken te vinden zijn over het wonen in de Oranjestraat. Vermoed wordt dat de formulieren collectief zijn ingevuld op de VSW. Het archief van de VSW lijkt op een fotoalbum na, verloren te zijn gegaan...

Het ontstaan van de Joodse Gemeente in Stichts Veenendaal

In het artikel *"Joods leven in Veenendaal; restanten van een gemeenschap"* (*1) schreef ik dat er naar aanleiding van een overeenkomst van 30 november 1761 tussen de Joodse gemeenten Veenendaal en Wageningen een scheuring ontstond binnen de Veenendaalse Joodse gemeenschap. Deze overeenkomst betrof het genruik van de begraafplaats in Wageningen. De Joodse gemeente aldaar kreeg in 1760 de grond van de begraafplaats in erfpacht. Met ingang van 1 augustus 1761 was het beheer ervan dan ook in eigen hand. (*2)

Uit recent archiefonderzoek blijkt evenwel dat er toen - in 1761 - zowel in Stichts- als in Gelders-Veenendaal reeds een kille bestond. Ik zal u vertellen hoe een en ander kon gebeuren.

Wie thuis is in de geschiedenis van ons dorp, weet dat tot 1795, de Franse tijd, het stadsbestuur van Rhenen een zeer wakend oog hield op Stichts-Veenendaal, dat immers onder de Vrijheid van Rhenen viel. In de Rhenense archiefstukken wordt dit deel van Veenendaal gewoonlijk 't Rhenense Veen genoemd. Personen die er zich wilden vestigen, moesten hiervoor toestemming hebben van de Magistraat van Rhenen, die deze wel òf niet gaf. In 1740 vroegen en kregen een zekere Moses Samuel Cohen en Sara van Gelder, zijn vrouw, een vestigingsvergunning. (*3) Zij vestigden zich in de Boven-Middelbuurt. Een jaar later, op 20 maart 1741, stond Moses *'sijnde van de joodse natie'* weer voor de Magistraat.

Ditmaal vroeg hij toestemming in zijn huis *'een kercke te doen maken'* om daarin met zijn geloofsgenoten diensten te kunnen houden. Hij motiveerde zijn verzoek met *'gelijk Abraham Abrahamse binnen dese stad hebbende'*. Laatstgenoemde was in Rhenen Bank van Leninghouder, die in mei van hetzelfde jaar failliet blijkt te zijn! Moses Samuel Cohen kreeg van de Magistraat het begeerde verlot. Veenendaal telde dus vanaf 1741 twee Joodse gemeenten. Gelders-Veenendaal bezat namelijk al in de tweede helft van de 17de eeuw een huissynagogen ten huize van de Bank van Leninghouder, Jacob van Krefeld. Deze bevond zich in 't Gelderland. (*4) Het echtpaar Cohen-

De Joodse begraafplaats van Wageningen: een overeenkomst over het gebruik van deze rustplaats leidde in 1761 tot de scheuring binnen de Veenendaalse Joodse gemeenschap.

Van Gelder had in 1747 (*5) drie kinderen, van wie er één, een zoon, in maart 1748 overleed. 5 maart d.o.v. werd hij in Wageningen begraven. Vier maanden later overleed Moses Samuel Cohen. Op 5 juli 1748 vond ook hij een laatste rustplaats op de Stadsbleek buiten Wageningen. Voor zijn begrafenis moest de weduwe f.5,- aan de Wageningse Magistraat betalen. Met haar twee kinderen liet zij een jaar later, op 2 juli 1749, een steen op het graf van haar man en de vader van haar twee kinderen plaatsen. De kosten hiervoor bedroegen f.12,-. (*6) U zult deze steen niet meer vinden op de Wageningse begraafplaats. In het begin van de 19de eeuw was deze vol. uitbreiding was niet mogelijk. Zoals elders gebeurde, geschiedde ook hier: de bestaande zerken werden gebroken en op de graven gelegd. Vervolgens werd de hele oppervlakte met een flinke laag zand opgehoogd, zodat als het ware een tweede begraafplaats ontstond. (*7)

In Stichts-Veenendaal bleef de weduwe, van beroep rentenierster, met de twee kinderen achter. Wat het eigenlijke beroep

van haar man is geweest, weet ik (nog) niet.

In de Lijste van 1747/1749 vond ik nog een interessant gegeven. In de Boven-Middelbuurt woonde eveneens Manuel van Gelder, wellicht een broer van Sara Cohen-van Gelder. Zij beroep was '*Jode rabbi*'! Hij was dus de voorganger van de in Stichts-Veenendaal wonende Joden. Zijn vrouw heette Clara Isaaks. Bij hen woonde eveneens Catharina Cohen, de moeder van Clara.

De vraag rijst: was deze 'afscheiding' van 1741 het gevolg van een onenigheid? het kwam wel meer voor dat een groep ontevreden zich afscheidde en eigen godsdienstoefeningen enz. hield, niet met een synagoge en een begraafplaats, maar gewoon in een kamer als huissynagoge. Er was vóór 1809 geen landelijke of provinciale Joodse organisatie. Elk college van parnassijns (bestuursleden) was tevens het hoogste gezag en rechter in eigen zaken. Elke Joodse gemeente was dus autonoom. Het houden van 'kerk' eiste slechts een kamer, 10 meerderjarige mannen (13 jaar en ouder) en een wetsrol, die een vrome Jood vaak wel bezat.

Veenendaal telde vanaf 1741 twee Joodse gemeenten.

De samenkomsten werden gehouden in een pand op 't Gelderland en aan het Verlaat (afgebroken in 1967).

Het is niet onmogelijk dat het contract van 1761 tussen de joden van Veenendaal en Wageningen betreffende het gebruik van de Wageningse begraafplaats, het geschil tussen de beide Joodse gemeenten in Veenendaal nog groter maakte. Pas in 1793 kwam hieraan een einde, mede dankzij het ingrijpen van het stadsbestuur van Rhenen!! (*8)

Het aantal Joden, woonachtig in Sticht-Veenendaal, kon ik aan de hand van de Lijste 1747/1749 bij benadering vaststellen. Het aantal inwoners in Stichts-Veenendaal bedroeg ca. 1949, waarvan ca. 40 Joden. Ik ben benieuwd naar de gegevens over de Joden in de Lijste 1747/1749 van Gelders-Veenendaal.

A.G. Steenbergen

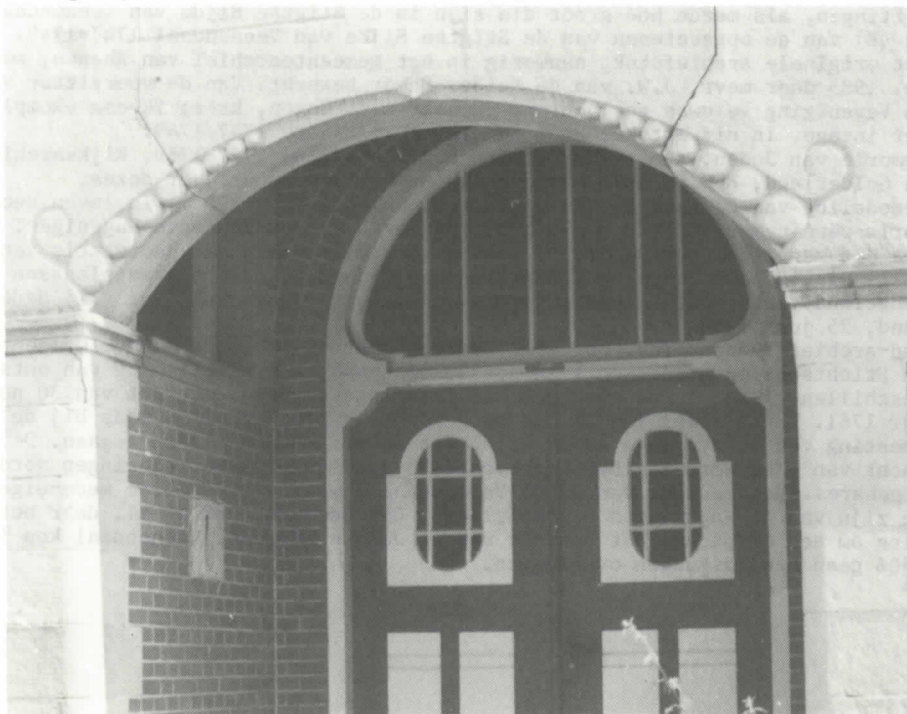
- *1 In: Nederlandse historiën; tijdschrift voor vaderlandse (streek-) geschiedenis, 1979. nrs. 1, 3 en 5/6; 1980. nr 2.
- *2 A.G. Steenbergen. Een oude Joodse begraafplaats te Wageningen, in Gelders Oudheidkundig Contactbericht, 1971, nr. 51, december.
- *3 Oud-archief Rhenen. Inv. no. 26. De gegevens uit dit archiefstuk ontving ik van Dr. H.P. Deys, Rhenen d.d. 15-8-'86. Mijn oprechte dank hiervoor.
- *4 Zie 1.
- *5 Lijste (A) van de Hoofden der huysgesinnen, derselver bestaan, derselver besittingen, als meede hoe groot die zijn in de Stigtse Sijde van Veenendaal, en (B) van de opgesetenen van de Stigtse Sijde van Veenendaal 1747-1749. Het originele archiefstuk, aanwezig in het gemeentearchief van Rhenen, werd ca. 1985 door mevr. J.W. van de Kuider-Hamer bewerkt. Van de voorzitter van de Vereniging Veluwe geslachten, de heer A.C. Zeven, kreeg ik een exemplaar ter inzage. In dit artikel noem ik dit stuk: Lijste 1747/1749.
- *6 Memorie van Joden, die te Wageningen begraven zijn, 1727-1759. Rijksarchief in Gelderland, R.B.S. 1676. Fotocopie in bezit van schrijver dezes.
- *7 Mededeling van de heer M. van der Horst, Wageningen (+1985), in leven secretaris-penningmeester van de in 1987 opgeheven Joodse gemeente Wageningen. Hij had dit van zijn grootvader, M. van der Horst (+1909), die secretaris van de kille was, gehoord. Zie ook: Jan Fred van Wijnen: Joodse begraafplaatsen in Nederland: een traditie van soberheid en natuurlijk verval, in: Vrij Nederland, 25 juni 1988.
- *8 Oud-archief Rhenen. Inv. no. 397. Overeenkomst tusschen de Joodse Gemeenten in Stichtsch- en Geldersch Veenendaal, opgemaakt ter vereffening van ontstane geschillen. 1793. In de overeenkomst is sprake van een Contract van 30 november 1761. Het archief van de Joodse gemeente Wageningen is helaas bij de verwoesting van de synagoge in de Walstraat in mei 1940 verloren gegaan. De erfpacht van 1761 werd in 1906 afgekocht. De Joodse gemeente Wageningen werd eigenares. Het bestuur van Joods-Veenendaal beweerde sinds 1761 mede-eigenaar te zijn van de Wageningse begraafplaats. Dit was niet het geval, daar het ging om een erfpacht. Het bestuur van de Joodse gemeente Veenendaal kon in 1906 geen bewijsstukken overleggen.

Puzzel

Niet iedereen zal de vorige keer de foto hebben kunnen plaatsen. Het betrof een pand aan de Nieuweweg, dat u hierbij waarschijnlijk beter herkent.

Hieronder ziet u de nieuwe opgave. Het betreft alweer een bedreigd pand! Weet u waar het staat?

Boekbespreking

1913-1988 "VAN HOOFDSTRAATKERK NAAR PNIËLKERK"
te Veenendaal

Geschiedenis van de Chr. Gereformeerde Pniëlkerk te Veenendaal 1988, 194 pagina's, f.19,95

door K. van Ginkel

Opnieuw is aan de Veenendaalse kerkgeschiedenis een bijdrage toegevoegd. Dhr. K. van Ginkel - Veenendaler van origine - wist op treffende wijze het wel en wee van de Gemeente gedurende 75 jaar te verwoorden. Predikanten hebben een dominante plaats in het boek, wat uiteraard wel te voorzien was. Ongewild soms drukten predikanten een zwaar stempel op de Gemeente. De plaatselijke bevolking gaat dan de Gemeente aanduiden met de naam van de predikant. Zo heette de Chr. Gereformeerden (Pniël) achter-eenvolgens: De Kievietenkâârk naar Ds. H. de Kieviet en De Koksekâârk naar Ds. R. Kok. Beide voorgangers trokken de lijnen der beginselen scherp. Ds. Kok een man met een vurige Petrus-natuur dwong respect af. Soms leidde dit tot botsingen en dan blijkt duidelijk uit de gegeven informatie dat de auteur een insider is. Bekende Veenendalers passeren de revue, zoals Piet Mark de boekhandelaar, Jan Verhoef de sigarenmaker, die ook wel dichtte. Een verdiende plaats in het boekwerk kreeg het gebouw voor Chr. Belangen aan het Verlaat, dat binnenkort uit het straatbeeld zal verdwijnen. Hier werden de eerste diensten na de afscheiding gehouden en zijn ook de Gereformeerden na hun afscheiding begonnen. Het geheel is een opsomming van gebeurtenissen uit het verleden die in verhalende trant aan-ééngezet zijn. De schrijver, die het voorrecht heeft een vriend te zijn van de publicist Rik Valkenburg, heeft daar zijn voordeel uitgetrokken. Zeer aanbevelingswaardig voor geïnteresseerden in de plaatselijke kerkgeschiedenis. Het tweede deel is af te halen op zaterdag 10 september 1988 in de Pniëlkerk van 10.00 tot 12.00 uur.

H. Diepeveen

Oproep!

Volgend jaar is het een halve eeuw geleden dat in Nederland voor de laatste maal op zo'n grote schaal gemobiliseerd werd. Een herdenking waarbij we plaatselijk (mogelijk in boekvorm) ook de nodige aandacht willen schenken.

Bestuurslid Martin Brink is derhalve al geruime tijd bezig met een onderzoek naar die periode. Met name de houding van de plaatselijke bevolking tegenover die vreemde invasie van militairen in augustus 1939, de koffieadressen, maar ook het inventariseren van officiële rapporten en het optekenen van soldatenverhalen. Een omvangrijke studie, die uiteraard nogal wat moeite en vooral tijd kost.

Oud strijders van het 10e Regiment Infanterie worden zoveel mogelijk in de rapporten betrokken. De moeite loont vaak. Reeds nu kunnen we bijvoorbeeld melden dat onlangs (deels in kleur!) gemaakte 8 mm-films uit die soldatentijd in Veenendaal zijn achterhaald. Volgend jaar zullen deze worden vertoond.

Aan de lezers concreet de vraag:

Wie heeft herinneringen, mogelijk fotomateriaal, documenten etc., over die tijd in Veenendaal?

*Uw reacties graag bij: M. Brink, Zuiderkruis 65,
3902 WC Veenendaal
telefoon 08385-24456*

Mededelingen

- * De volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging zal gehouden worden op dinsdag 13 september a.s. in 'de Meent'. De heer A.G. Steenbergen uit Wageningen zal dan spreken over de *geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Veenendaal*.

De heer Steenbergen heeft een grote kennis van de regionale geschiedenis van onze streek en publiceerde reeds eerder over dit onderwerp.

Het belooft een interessante avond te worden.

Dus:

- dinsdag 13 september a.s.
- om kwart voor acht
- in 'de Meent', Grote Beer 10
- de heer A.G. Steenbergen over de geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Veenendaal

Iedereen is welkom - de toegang is gratis.

- * De tentoonstelling '*Gelderland in kaart*', doe door de vereniging in 'de Lampegiet' is gehouden bleek een groot succes. Er was veel belangstelling en zelfs de landelijke pers werd gehaald.

Voor diegenen die de tentoonstelling nog willen zien: tot eind augustus is zij nog in het museum 'Oud Ede' te zien.

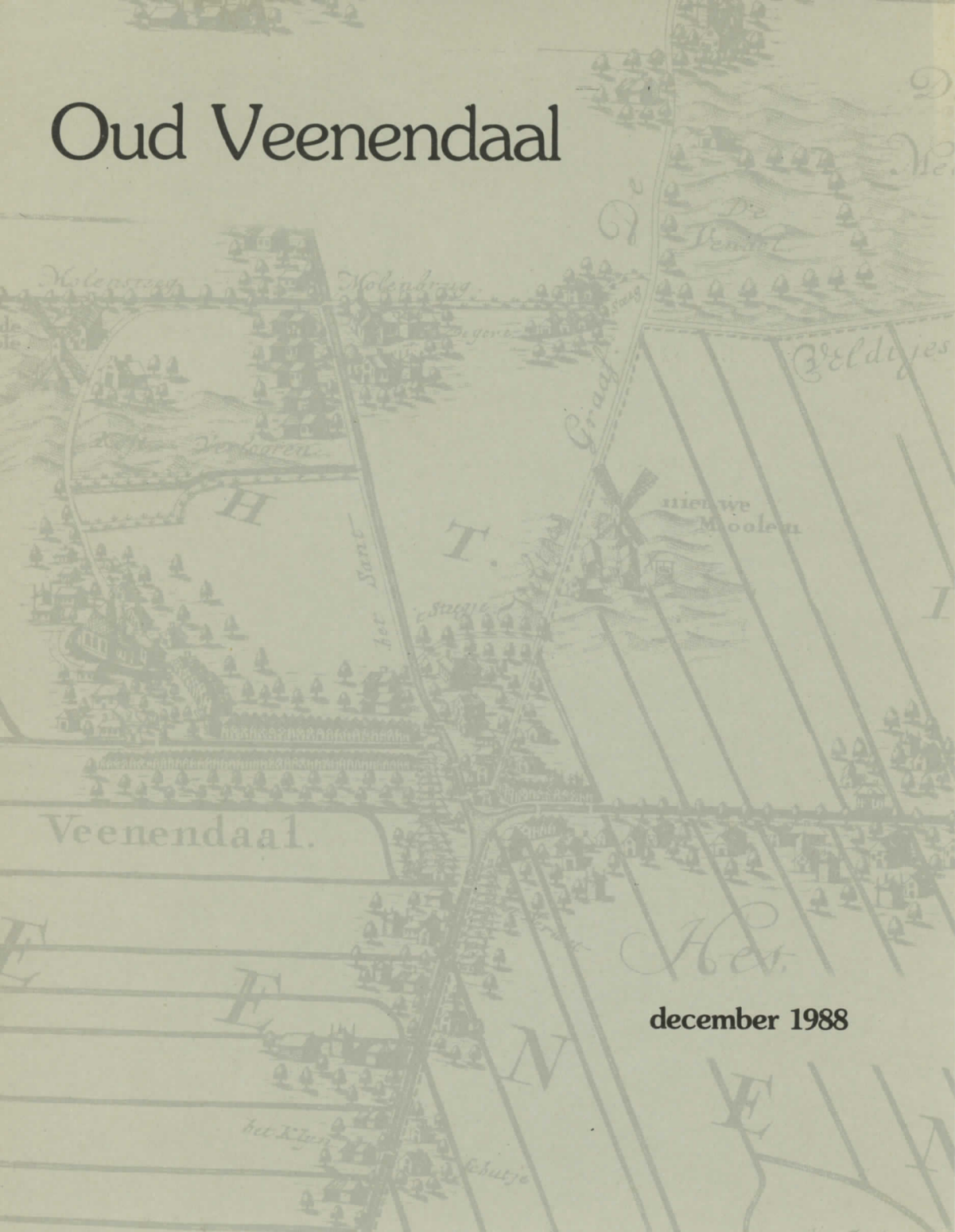
- * De vereniging ontving weer de nodige voorwerpen van historische of documentaire waarde, zoals een aantal boeken over de tweede wereldoorlog, een aantal jaargangen en jaarboeken van 'Oud Utrecht', een fraai herinneringsbord in Delfts blauw, gemaakt ter gelegenheid van 400 jaar Veenendaal in 1949, een tweetal schilderijen en een oude steekwagen die vroeger gebruikt werd voor het vervoer van balen tabak. De verschillende gevers willen we hartelijk bedanken!

- * Er is dringend behoefte aan een droge, af te sluiten opslagruimte.

Wie kan ons helpen?

- * Graag willen we de heren D.J. Bouwhuis, H. Diepeveen, P.G. Doolaard en P. Will hartelijk bedanken voor het vele en grondige werk dat zij verrichtten ten behoeve van de inventarisatie van waardevolle panden in Veenendaal. Het rapport is inmiddels de gemeente aangeboden.
- * Zoals reeds eerder aangekondigd organiseert de vereniging in dit najaar een cursus *paleografie*. Paleografie is de kennis van oude handschriften, noodzakelijk voor een ieder die historische stukken wil lezen en dus zowel voor genealogen als voor snuffelaars in oude archieven van belang. De cursus start op 7 oktober en wordt op ongeveer tien vrijdagavonden van 7 tot 8 uur in het Ichtuscillege aan de Munnikenweg gegeven. U kunt zich opgeven bij de sekretaris, de heer R. Bischof. Voor leden is de cursus gratis.
- * Tot en met 17 september kunt u in het streekmuseum 'Het Rondeel', Kerkstraat 1 te Rhenen een bezoek brengen aan de tentoonstelling *'Sint Maarten Porcelain, gebruikskeramiek van Han Knaap'*.
Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag van 10.00 - 12.00 en 14.00 - 17.00 uur. Zaterdag van 14.00 - 17.00 uur.
- * De decemberbijeenkomst wordt - voor zover bekend - gehouden op dinsdag 20 december. De avond zal in het teken van *'gemeentelijk monumentenbeleid'* staan. Naast een deskundige spreker zullen fraaie dia's vertoond worden van de panden, zoals die voorkomen op de lijst van beeldbepalende panden.

Oud Veenendaal

december 1988

- * 3e jaargang, nummer 4
verschijnt 4 maal per jaar

Bestuur en redactie

drs A.C. van Grootheest, voorzitter

drs R. Bisschop, sekretaris

G. Kool, penningmeester

M. Brink

H. Diepeveen

Sekretariaat:

Prinsesselaan 38, 3905 GX Veenendaal

telefoon: 08385-22691

Ledenadministratie:

D.J. Kruidhof

Lemoen 29, 3902 GR Veenendaal

telefoon: 08385-11079

Postgiro:

nr. 4043117

t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f.20,- per jaar

Voor leden tot 18 jaar f.10,- per jaar

Losse nummers van dit blad f.5,-

Vormgeving: Cora Thomasz

Druk: Drukkerij Davelaar

- * Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Inhoud:

- Voorwoord: Om te beginnen..., pag. 83
- De zwermbijenmarkt in Veenendaal, pag. 84
- Cultuurhistorisch waardevolle lijnen in
het landschap van Veenendaal, pag. 92
- De Hoofdstraat in verandering, pag. 96 en 97
- Puzzel, pag. 100
- Expositie "The Factory", pag. 101
- Vlieger De Waal maakt noodlanding bij
Veenendaal, pag. 104
- Boekbespreking, pag. 108
- Mededelingen, pag. 109

Een rustig aandoend prentje van het Boveneind in juli 1930.
 Een buurvriendelijk praatje tussen (van links naar rechts) Gerrie
 van Geerenstein, Trijntje Donkelaar-Leppers en Jan Donkelaar.
 Anno 1988 is niets meer van deze boerenhofstede op Gelders-Veenendaal
 terug te vinden.

foto: coll. M. Brink

Om te beginnen

In Veenendaal West wordt een nieuwe fase volgebouwd. In dit gebied, tussen spoorlijn, Slaperdijk en Munnikenweg, is een aantal lijnen van het oude landschap in de nieuwbouw bewaard gebleven, meestal in de vorm van houtwallen of een rij bomen.

Deze oude lijnen dateren nog uit de 15e en 16e eeuw toen turf-velden ter exploitatie werden uitgegeven, maar een deel onafgegraven bleef als waterscheiding tussen het noorden van de Gelderse Vallei dat naar de Zuiderzee afwaterde en het zuiden dat het water op de Rijn loosde.

Taeke Stol wees de gemeente indertijd op de waarde van deze lijnen. In een artikel in dit nummer licht hij dit toe.

Zo zijn in nieuwbouwwijken eeuwenoude elementen zichtbaar. Monumenten zijn niet altijd gebouwen!

Ter gelegenheid van de herinrichting van de Hoofdstraat vindt u op de middenpagina vier foto's die iets van vroegere veranderingen in deze straat laten zien.

De heer W.J. Hupkes uit De Klomp wees ons op een artikel over de bijenmarkt van Veenendaal, vroeger in De Klomp gehouden. Het artikel is van de heer J.J. Speelziek, die toestemming tot publikatie gaf, terwijl de heer Hupkes hielp bij de illustraties.

Over de bijenmarkt is wellicht veel meer te vertellen. Zet u uw verhaal eens op papier voor ons blad.

Een artikel van M. Brink gaat over een gebeurtenis 75 jaar geleden, waardoor Veenendaal de landelijke aandacht kreeg.

Tenslotte een artikel over oude fabrieken. We kunnen het niet laten. Een kunstenaar geeft zijn visie op de oude Hollandia Fabrieken aan het Verlaat en doet dat op zijn eigen wijze, zoals u zelf kunt gaan zien tot de Kerst in Galerie Céline. Overigens, de D.S. staat er nog steeds.

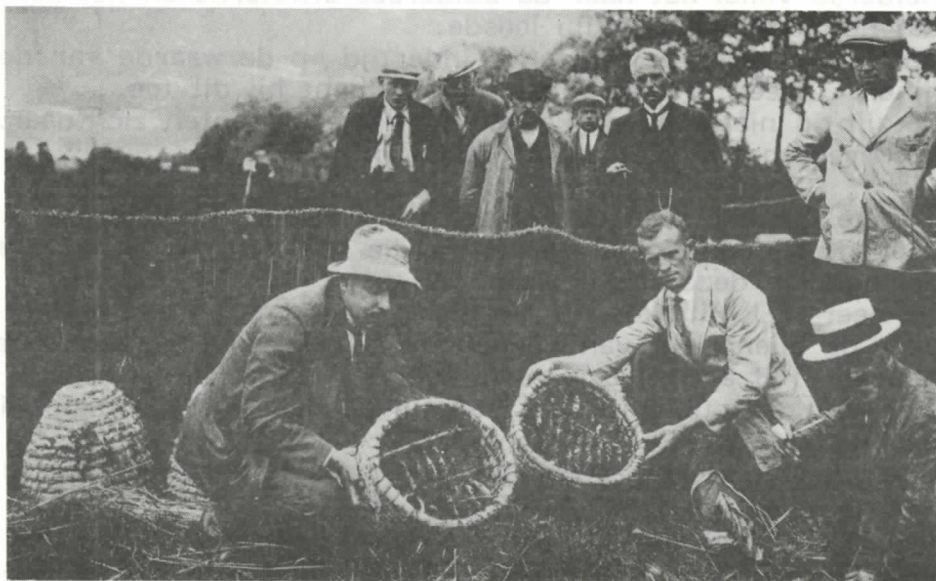
Zou er nog hoop zijn voor het Scheepjeswoltheater?

A.C.v.G.

De zwermbijenmarkt in Veenendaal

Dit artikel verscheen eerder als hoofdartikel in "Korfimker, vroeger een beroep, thans een hobby".

Uitgave van het Bijenhuis te Wageningen, 1982

Jochem, geheel op de achtergrond met pet en
Marius Hupkes, middenvoor met korf, samen op "hun" bijenmarkt.

De zwermbijenmarkt bij Veenendaal is al vele eeuwen oud; ze was vroeger een gebeurtenis die wat soort en omvang betrof haars gelijke niet kende. Het was de jaarmarkt voor imkers. Terecht wordt hier gesproken van "*bij Veenendaal*", want de oorspronkelijke plek lag in de tegenwoordige buurtschap De Klomp, gemeente Ede.

De historische plaats waar vermoedelijk de eerste bijenmarkt

werd gehouden werd beschreven als een weiland, dat grensde aan de tuin van "Het Ooievaarsnest", een vrijstaand huis gelegen tegenover het goed "De Clomp", aan de weg naar Ede. In de tuin ervan aan de wegzijde stond op een hoge paal een ooievaarsnest, waardoor het in de volksmond die naam verkreeg.

Het huis werd bewoond door oudere leden van de familie Hupkes, toentertijd eigenaars van het goed. De familie-oudste, in 1931 de heer Jochem Hupkes, woonde echter aan de Klomp en beheerde het logement, toen reeds hotel geheten.

Uit oude documentatie blijkt dat Hendrik Hupkes in 1883 het recht verkreeg om jaarlijks van 1 tot 20 juli op het terrein bij "Het Ooievaarsnest" een bijenmarkt te houden.

Rond het jaar 1900 en misschien wel reeds vele jaren voordien waren er twee plaatsen, die gezamenlijk werden gebruikt.

Het andere terrein lag tien minuten gaans van het eerste, aan de Nieuweweg naar Veenendaal (gemeente Renswoude), bij het logement "De Bijenkorf", dat voorzien was van een groot ijzeren uithangbord met een bijenkorf, geëxploiteerd door de marktmeestersfamilie Van Kessel (1902).

"De Bijenkorf" stond dicht bij de R.K. kerk, die uit 1855 dateerde. Daar zou de markt al meer dan 200 jaar zijn gehouden, aldus een mededeling van de heer Van Kessel (1918).

Waarom de markt op twee gescheiden plaatsen werd gehouden en welke relatie er bestond tussen die twee locaties, is niet te achterhalen.

In het begin van deze eeuw duurde ze nog twee, soms vier dagen; ze werd toen uitgeschreven van "*dinsdag tot en met vrijdag*", zelfs toen ze nog maar twee dagen duurde.

Op de jaarmarkt, waarvan de organistaie in handen lag van de bijen-coöperatie "De Gelderse Vallei", later een afdeling van de Vereniging tot Bevordering der Bijenteelt in Nederland, opgericht in 1897, werden korven aangevoerd in allerlei variaties, grote en kleine, met jonge en oude moeren, met veel en weinig volk, kortom elke liefhebber kon er wel iets van zijn gading vinden. De korven stonden er keurig in lange rijen opgesteld, beschut door stro- of takkenbossen, die dienst deden als smachten op veldstallen.

Hoe kon zo'n omvangrijke markt juist daar ontstaan, een markt waarvan men zegt dat ze uniek in de wereld is.

Een imker uit Veenendaal, slechts bekend als F.E.M., schrijft hierover in 1917 het volgende: *"Boekweit is als cultuurgewas voor het eerst in de veertiende eeuw in Noordbrabant verbouwd en heeft daar vermoedelijk de imkerij tot een lonend bedrijf gemaakt"*.

Toen in die tijden de markt gedurende de eerste drie weken van juli werd gehouden, waren de Noordbrabanders de voornaamste aanvoerders van bijen. De overlevering zegt dat de markt al sinds 1400 zou hebben bestaan en dat de plaatskeuze, de grens van het grondgebied van de Bisschop van Utrecht en van de Hertog van Gelre, daarbij wellicht een rol heeft gespeeld.

De naam Bisschopskorf zou er mee verband kunnen houden. Het is niet onwaarschijnlijk dat Floris van Wevelinghoven, die als bisschop van Utrecht (1379-1393) zoveel voor de bevordering van de welvaart heeft gedaan, de stichter van de bijenmarkt is geweest. Meer betrouwbare aanwijzingen dateren van midden 17de eeuw, waaruit zou blijken, dat er in het tegenwoordige De Klomp, in relatie tot de herberg/logement en de bijenmarkt ook een honingzemerij zou zijn geweest. Het samengaan daarvan met een eveneens aanwezige bierbrouwerij ligt alleszins voor de hand.

Overigens was de bijenteelt in die contreien, de Veluwe, Gelderse Vallei en de Utrechtse heuvelrug, een hoofdtak van bestaan.

In dit land van boekweit en heide was De Klomp min of meer centraal gelegen, bovendien lag deze plaats aan de toegangsweg naar de Betuwe met zijn rijke voorjaarsdracht, die de Veluwse imker nu juist ontbeerde.

Bij de korfimkerij was het de gewoonte de volken in het voorjaar zo snel mogelijk zwermrijp te maken, hetgeen men o.a. deed met stamphoning. Mede ter besparing daarvan trok men in het voorjaar massaal naar de fruitvelden van de Betuwe. De eerst deze eeuw ingestelde bestuivingsregeling maakte het reizen nog aantrekkelijker.

De bewering dat de Betuwse fruittelers er in vroeger tijden

Veenendaal — De Klomp

Hier werd aanvankelijk de bijenmarkt gehouden.
Op de achtergrond Hotel de Klomp en rechts een ooievaarsnest.

zelf bijen op na hielden is in zoverre juist, dat er bepaalde gebieden waren, zoals de Bommelerwaard en noordelijk van de Waal, waar inderdaad grotere imkers werden aangetroffen. De in de loop van deze eeuw door de Rijksbijenteeltconsulent, dr. A. Minderhoud ontworpen fruitteeltkast, met het doel fruittelers goedkoop en eenvoudig bijen te leren houden, was geen succes, het wijst niettemin wel op de aanwezigheid van imkers in de Betuwe.

In hoeverre er in het verleden een samenhang bestond tussen de eerder genoemde Brabanders, die aan het eind van de vorige eeuw wegens de malaise meer en meer wegbleven en de imkers uit de Bommelerwaard e.d. is niet te achterhalen. Fruitteelt en bijenteelt gingen wat de uitoefening ervan betreft

in zijn algemeenheid zelden samen, temeer waar de imkerij ten nauwste verbonden was met de boekweit- en heidevelden.

De Veluwse imkers lieten hun zwermen meestal thuis afkomen om ze hierna op de boekweitvelden te plaatsen, waar ze snel op sterkte kwamen. Hierna vonden vele volkjes hun weg naar de "Veense" bijenmarkt.

De Brabantse imkers met hun plat-ronde korven schijnen in die tijd een bijzondere rol te hebben gespeeld; zij kwamen naar de Veluwse boekweitvelden en legden zich daar toe op de teelt van zwermvolken, die dan eveneens op de markt ten verkoop werden aangeboden. Lag de prijs beneden verwachting dan plaatsten ze hun bijen weer terug op het boekweit. Zo werden er midden vorige eeuw soms wel 5.000 volken aangevoerd. Rond de eeuwwisseling, toen de bijenteelt met een inzinking te kampen had, duurde de markt slechts een paar dagen, voordien, o.a. begin en midden vorige eeuw nog wel een paar weken.

Van veel jongere datum dan de bijenmarkt was de wolmarkt, die eveneens bij het logement in De Klomp werd gehouden. De markt eindigde ongeveer als de bijenmarkt begon; in de overlapping was er menige imker die op beide markten zijn belangen behartigde. Helaas is er van die wolmarkt vrijwel niets bekend. In de archieven van de Veluwse gemeenten zou hierover niets te vinden zijn.

Om een indruk te geven van de aanvoer van bijenvolken volgen hier enkele gegevens uit de periode van 1850 tot rond 1900:

1850	2070 volken	(uit "Landhuishoudige artikelen")
1863	5235 volken	(uit de Edese Crt., marktberichten)
1867	1362 volken	(uit "Landhuishoudige artikelen")
1872	4555 volken	(uit "Landhuishoudige srtikelen")
1989	1400 volken	(T.C. Hootsen, redacteur bijenperiodiek)
1911	2700 volken	(uit "De Prins" van 29 juli 1911)

Hierna was de aanvoer tot ongeveer 1920 2.000 "stokken" per jaar, waarna in 1923 een dieptepunt intrad, wat wel toegeschreven werd aan het verdwijnen van de boekweit en de opkomst van de kastimkerij.

Om een indruk te geven hoe het er op zo'n bijenmarkt aan toeging, volgt hier een relaas van Hootsen over de markt van het jaar 1897, het jaar waarin de vereniging tot Bevordering der Bijenteelt in Nederland werd opgericht.

T.C. Hootsen voerde toen met B. Wigman uit Lunteren en F. Aug. Kelting uit Santpoort de redactie van het maandblad voor de bijenteelt.

"'s Morgens in alle vroegte kwamen de talrijke wagens, beladen met korven aan op het marktterrein, waar ze vlug werden gelost. Op een weiland bij het logement waren eenvoudige stallen geplaatst; er lag wat stro op de grond, terwijl schuin staande stro- of takkenbossen de korven tegen de wind en regen moesten beschutten. De doeken waren van de korven genomen en naar mate de zon steeg nam de bijenvlucht toe. Bij duizenden zwermde ze boven de stallen rond; sommigen keerden al terug met stuifmeelkorfjes aan de poten, als hadden ze hier een definitieve standplaats gevonden.

Er kwamen meer kijkers dan kopers, allen voorzien van een kap, hetgeen geen overbodige luxe was, want het voortdurend omkeren van de korven en de stank van jenever, die sommige kopers bij zich hadden, maakten de bijen onrustig en prikkelbaar.

Het bieden en handelen had er plaats als op iedere andere markt, meestal onder het genot van een glaasje. Met moeite kon men zich een weg banen door de mensenmassa en wagens. De gelagkamer van het logement bood een bonte groep van staande en zittende lieden, kloek en gebruind, echte mannen van de Veluwe. Hier zijn ze doende de koopsom te betalen, anderen zijn fluisterend aan het onderhandelen, elders weer een paar schreeuwerige mannen, die elkaar in de handen slaan, terwijl achter in het vertrek enkelen hun middagmaal nuttigden, bestaande uit boekweitkoeken, die de vrouw 's morgens al heel vroeg gebakken had, alsmede roggebrood met spek.

In de hoeken der kamer lagen stapels bijendoeken en alles was gehuld in nevelen van rook. Nog steeds kwamen er wagens met bijen en boeren van vele oorden van de Veluwe. Wie geslaagd was in de koop, laadde zo spoedig mogelijk en vertrok weer. Er waren ook kooplui, die de markt van het begin tot

het einde bijwoonden; zij kochten en verkochten en dreven de markt soms hoog op. Zij reisden de wagens, die aanvoerden zelfs tegemoet en kochten onderweg, om aan De Klomp een goede slag te slaan.

Onder de getrouwe bezoekers waren ook handelaren in honing en was van zemerijen uit Amersfoort, Barneveld en Apeldoorn. Zij hadden goed gevulde geldbuidels en schoten geld voor aan arme boeren, die ook wel een aantal volken wilden kopen om aan de boekweit te verdienen. Als er in augustus "gedreven" werd, brachten deze imkers hun honing en was, of hun afgezwafelde korven naar die handelaren en werd er afgerekend; in het laatste geval haalden ze hun geleegde korven later weer op.

De bijenmarkt aan de Klompersteeg met op de achtergrond de spoorlijn.

Uit de naaste omgeving kwamen sommige liefhebbers, die drie of vier immen (bijenvolken) wilden kopen; drie of meer beste volken uitzoeken mocht echter niet, wie kocht kon nemen wat hij wilde, doch wel drie of vier korven naast elkaar.

De bijenhandel heeft soms ook kunstgrepen, maar in welke handel kent men die niet. Meestal betekent kunstgreep hetzelfde als bedrog. Menige koopman in bijen zorgde ervoor dat zijn volken een goede indruk maakten. 's Morgens vroeg deed men wat honing over het raatwerk, zodat er meer leven in de korf kwam en de bijen niet boven in de kop bleven zitten.

Er zijn gevallen bekend, waarbij later bleek dat de korf zijn gewicht had verkregen door een steen, die bovenin was verpakt en bij het kopen natuurlijk niet zichtbaar was door raatwerk en bijen.

In de loop van de avond werd het rustiger; velen schoven om de grote tafel en ouden vertelden uit het rijke imkersleven van goede en slechte tijden, van bijzondere gevallen, die zij ondervonden hadden in hun stal, van middeltjes om het roven te bestrijden, enz. Sommigen knipperden geheimzinnig met het oog, als wilden ze zeggen voor al die dingen heb ik ook een middel, maar dat zeg ik niemand. Toch leerde hier menig imker iets, dat hij wel in de praktijk kon brengen en beginnende imkers konden zo op de markt aardig wat kennis opdoen".

De bijenmarkt heeft haar gouden tijdperk gehad, haar bloeitijd is voorbij. De markt ging kwijnen, de bijenteelt verliep. Imkers, wier voorvaders reeds aan De Klomp kwamen en die nooit een jaar zouden overslaan, zijn nagenoeg uitgestorven, aldus het relaas van Hootsen anno 1897.

Gelukkig heeft de traditionele bijenmarkt zich nog altijd kunnen handhaven, waarbij het folkloristisch element weliswaar de overhand heeft verkregen.

J.J. Speelziek

Cultuurhistorisch waardevolle lijnen in het landschap van Veenendaal-West

INLEIDING

Binnen afzienbare tijd zal het laatste, meest noordelijk gelegen deel van het bestemmingsplangebied Veenendaal-West zijn volgebouwd. Uit onderzoek is gebleken dat juist in dit gebied een aantal lijnen in het landschap aanwezig is die in hoge mate informatiewaarde bevatten over de geschiedenis van Veenendaal, met name over de turfwinning die hier heeft plaatsgevonden. Tevens zijn deze lijnen uiterst informatief voor de waterstaatkundige problemen die de Gelderse Vallei eeuwenlang heeft gekend. Deze problemen hingen overigens nauw samen met de turfwinning.

De geschiedenis van deze lijnen en hun onderlinge samenhang zullen nu in een summier historisch overzicht geschetst worden.

HISTORISCH OVERZICHT: TURFWINNING AAN WEERSZIJDEN VAN EEN WATERSCHIEDING

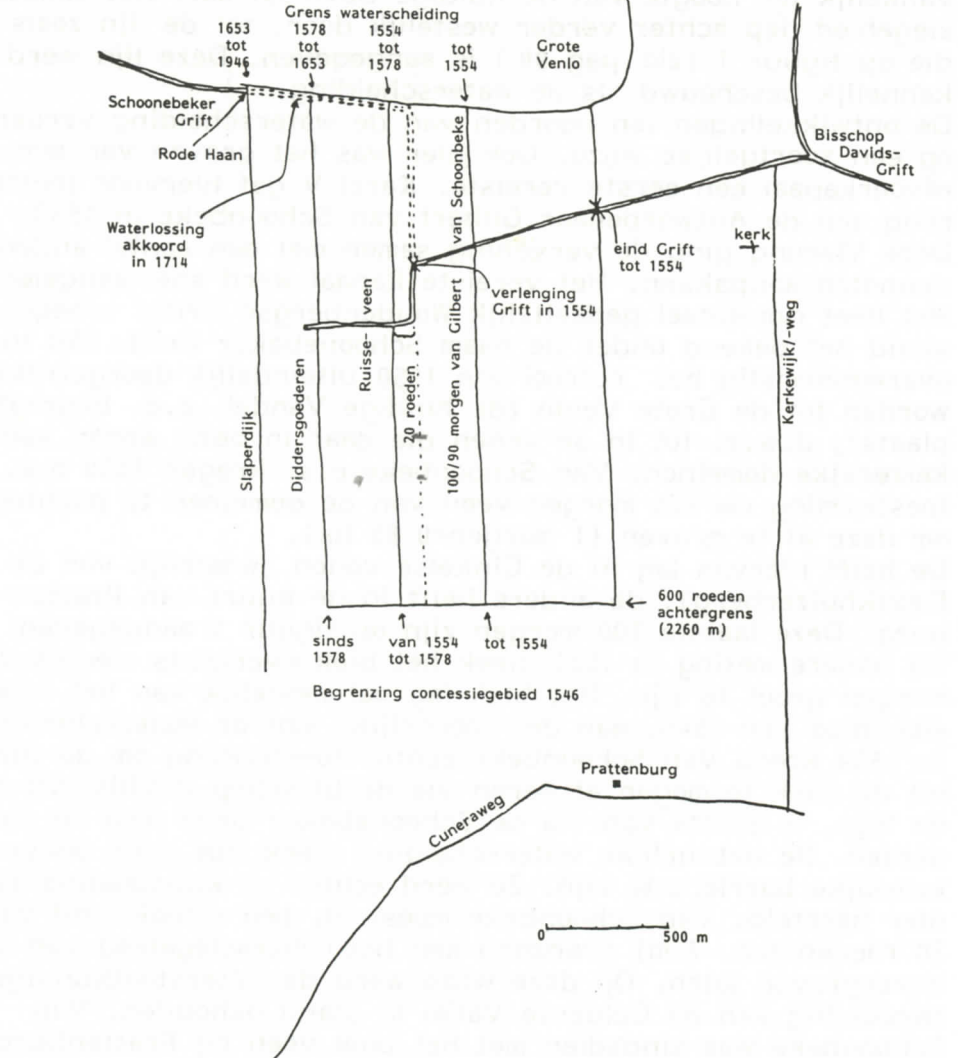
Vanouds bestond de Gelderse Vallei waterstaatkundig uit twee delen. Het noordelijk deel waterde via een aantal beekjes af op de Eem en vervolgens op de Zuiderzee. Het zuidelijke deel loosde op de Rijn. Tussen beide afwateringseenheden bevond zich een waterscheiding in de vorm van een pakket veen. Dit veen is sinds het midden van de 16e eeuw op een commerciële wijze afgegraven en geëxporteerd om elders als brandstof verstoekt te worden. Keizer Karel V verleende als landheer zijn toestemming voor deze ontgrondingen. De waterscheiding in de vallei was kennelijk een dusdanige barrière in het landschap dat er niet één, maar twee octrooien tot vervening werden gegeven. In 1546 kregen de eigenaren van veengronden ten zuiden van de waterscheiding hun octrooi. Om te kunnen vervenen diende men te beschikken over een vaart, die het gebied ontwaterde en via welke de turf in schepen afgevoerd kon worden. Hiervoor werd de verlandde 15e-eeuwse Bisschop Davidsgrift weer hersteld en doorgetrokken

tot zowel in de Gelderse als in de Stichtse venen. De doortrekking in het Stichtse deel van het concessiegebied eindigde aanvankelijk ter hoogte van de huidige Davidsstraat. Het concessiegebied liep echter verder westelijk door, tot de lijn zoals die op figuur 1 (zie pag.94) is aangegeven. Deze lijn werd kennelijk beschouwd als de waterscheiding.

De ontwikkelingen ten noorden van de waterscheiding verliepen op een soortgelijke wijze. Ook hier was het graven van een afvoerkanaal een eerste vereiste. Karel V gaf hiervoor toestemming aan de Antwerpenaar Gilbert van Schoonbeke in 1550. Deze Vlaming ging de vervening samen met een aantal andere vennoten aanpakken. Het vereiste kanaal werd snel aangelegd. Het heet momenteel gedeeltelijk Woudenbergse Grift; vroeger stond het bekend onder de naam Schoonebeker Grift. Het mocht overeenkomstig het octrooi van 1550 uiteindelijk doorgetrokken worden tot de Grote Venlo (de huidige Vendel, c.q. begraafplaats), d.w.z. tot in de venen die daar in bezit waren van de keizerlijke domeinen. Van Schoonbeke c.s. kregen 1550 o.a. toestemming om 200 morgen veen van de domeinen te pachten om deze af te graven (1 morgen=0,85 ha).

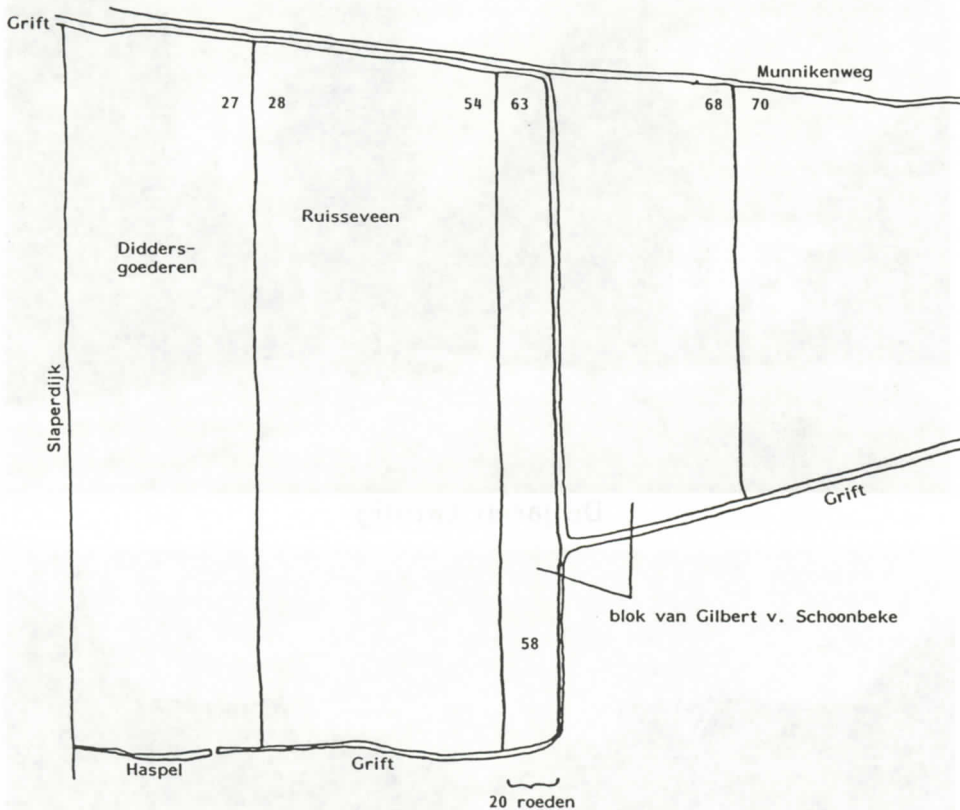
De helft hiervan lag in de Ginkelse venen (westelijk van de Emmikhuizerberg), de andere helft in de buurt van Prattenburg. Deze laatste 100 morgen zijn op figuur 1 aangegeven. Bij nadere meting in 1581 bleek het blok overigens slechts 90 morgen groot te zijn. Het blok lag pal westelijk van het concessiegebied van 1546, aan de 'noordzijde' van de waterscheiding. In 1554 kreeg Van Schoonbeke echter toestemming om de turf uit dit blok te mogen afvoeren via de Bisschop Davidsgrift en de Rijn, in plaats van via de Schoonebeker Grift naar de Zee. De natuurlijke waterscheiding bleek dus geen onoverkomelijke barrière te zijn. Ze werd echter op kunstmatige manier hersteld. Van Schoonbeke moest nl. een strook land van 20 roeden (ca. 75m) grenzend aan het concessiegebied van 1550 onvergraven laten. Op deze wijze werd de waterstaatkundige tweedeling van de Gelderse Vallei in stand gehouden. Van Schoonbeke was sindsdien met het blok veen bij Prattenburg één van de veengenoten van het octrooi van 1546 geworden. De grift werd doorgetrokken tot in dit blok. De waterscheiding

figuur 1

De ligging van de besproken cultuurhistorisch waardevolle lijnen.

figuur 2

Exacte ligging van de cultuurhistorische lijnen in het bestemmingsplan (exclusief de 600 roeden achtergrens).

De getallen op de kaart geven de kadastrale nummers weer van de percelen die gelegen zijn aan weerszijden van een 'lijn'.

Basis: Kadastrale minuut uit ca. 1832 (gemeente Stichts Veenendaal, sectie B, 1e blad).

De perceelsnummers hebben betrekking op dit minuutplan.

De jaren twintig

De jaren veertig

verandering

De jaren dertig

De jaren vijftig

was dus in 1554 enigszins westelijk verlegd, en bestond uit een strook land van 20 roeden breed. Deze strook is momenteel nog goed herkenbaar en is aangegeven op de beide figuren. In latere jaren volgde een verdere verschuiving van de waterscheiding. In twee fasen werd een nieuw blok veen van in totaal 90 morgen bij het concessiegebied van 1546 getrokken. Dit kreeg definitief zijn beslag in 1578. De toestemming werd verleend aan de familie Ruisch. Dit gebied staat nog steeds bekend als het Ruisseveen. Met deze uitbreiding had de concessie van 1546 in deze omgeving definitief zijn meest westelijke grens bereikt. De grift werd met een bocht doorgetrokken. Van deze verlenging is momenteel niets meer te zien.

De toestemmingen om te mogen vervenen waren gebonden aan precies omschreven blokken veen. Hierboven werd gewezen op de grenzen van de zijkanten van deze blokken. Maar ook in de lengterichting waren de rechten afgebakend. Als noordgrens werd de huidige Munnikeweg beschouwd. Naar achteren gaande, richting Utrechtse Heuvelrug, mocht in deze omgeving verveend worden over een lengte van 600 roeden (ca. 2260m). Achter deze achtergrens van 600 roeden eindigde het concessiegebied. Deze grens is momenteel in het landschap niet zichtbaar.

De turfwinning veroorzaakte een aanzienlijke daling van het maaiveld. De 'natuurlijke' waterscheiding verdween hierdoor; de Gelderse Vallei werd waterstaatkundig één geheel. Op kunstmatige wijze heeft men echter opnieuw, althans op Stichts gebied, een scheiding aangebracht in de vorm van de Slaperdijk. Deze dijk was formeel gereed in 1653. Hij werd echter niet precies op de grens van het concessiegebied van 1546 aangelegd, maar een stukje westelijker. Een strook grond tussen het Ruisseveen en de Slaperdijk viel hierdoor tussen de wal en het schip. Deze strook stond bekend onder de naam Diddersgoederen. De strook behoorde niet tot het concessiegebied, maar maakte sinds de aanleg van de Slaperdijk daarmee wel één geheel uit op waterstaatkundig gebied. Dit gaf uiteraard aanleiding tot de nodige problemen. De strook 'Diddersgoederen' is eveneens op de bijgaande figuren aangegeven.

In de praktijk vormde de Slaperdijk sinds zijn aanleg de nieuwe waterscheiding. Het noordelijk deel van de Gelderse Vallei is er

192509

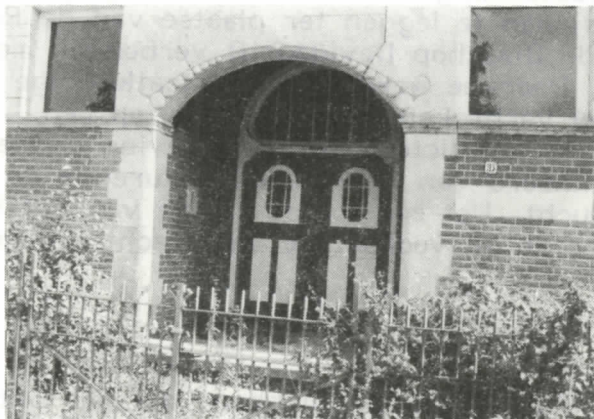
lange tijd in geslaagd deze dijk als harde waterstaatkundige grens te handhaven. Pas in 1714 werd na veel pijn en moeite, en vele waarborgen, toestemming verleend om hierin enkele heulen (d.w.z. duikers) aan te leggen ter plaatse van de Rode Haan. Toen werd dus de Bisschop Davidsgrift verbonden met de Schoonebeker Grift. Daarmee werd de waterstaatkundige tweedeling van de Vallei verbroken, maar opnieuw op een uiterst kunstmatige wijze. Conflicten over de naleving en de interpretatie van het akkoord van 1714 waren gedurende de 18e eeuw niet van de lucht. Het zou tot de aanleg van het Val-leikanaal in de 20e eeuw duren voordat de Vallei echt een geheel zou gaan vormen.

CONCLUSIE

Het bovenstaande zal duidelijk gemaakt hebben, dat het laatste nog te bebouwen deel van het bestemmingsplan Veenendaal-West de brandhaard is geweest van de eeuwenlange waterstaatkundige conflicten in de Gelderse Vallei. Het gebied ligt pal op de, verschuivende, waterscheiding. In het landschap zijn nog steeds een aantal lijnen aanwijsbaar die cultuurhistorisch waardevol zijn vanwege hun informatiewaarde hierover. Daarnaast geven deze lijnen inzicht in de hoogveenafgraving die hier in de 16e en 17e eeuw heeft plaatsgevonden. Vooral de ligging van het blok van Van Schoonbeke is daarbij interessant, omdat velen menen dat deze Vlaming aan de wieg heeft gestaan van de stichting van het dorp Veenendaal.

Taeke Stol

Puzzel

Dankzij de welwillende medewerking van de heer Hennie Henzen gaan we door met de puzzel.

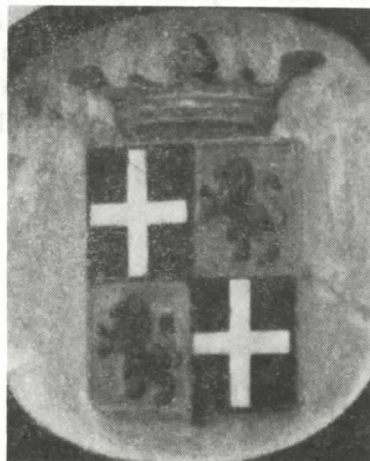
De oplossing van de vorige keer was waarschijnlijk niet zo moeilijk: het was de ingang van de Nieuwe Fabriek aan de Kerke-wijk.

De nieuwe puzzel is wellicht moeilijker.

Waar kunt u in Veenendaal dit wapen vinden?

Om u te helpen krijgt u de volgende zin als aanwijzing.

Het is een combinatie van oud en nieuw.

„The Factory”

Het is alweer ruim een jaar geleden, dat een groep kunstenaars van de Verlaet Ateliers van zich lieten horen met een grote expositie, die in het teken stond van bedreigde voortbestaan van de ateliers. Nu, meer dan een jaar na dato staat het oude fabriekscomplex aan het Verlaet nog steeds overeind. Er bestaat nog steeds een kunstenaarskolonie (weliswaar sterk geslonken).

Eén van de leden van die groep, namelijk Antonie den Ridder, toont zijn werk op zijn eerste solo-expositie in galerie "Celine". Een expositie die, hoe kan het anders, voor een belangrijk deel in het teken staat van de fascinerende leefwereld van een verlaten en vervallen fabrieksgebouw.

Aan het meest recente werk van Den Ridder valt een zoektocht naar het wezen van de oude fabriek af te lezen.

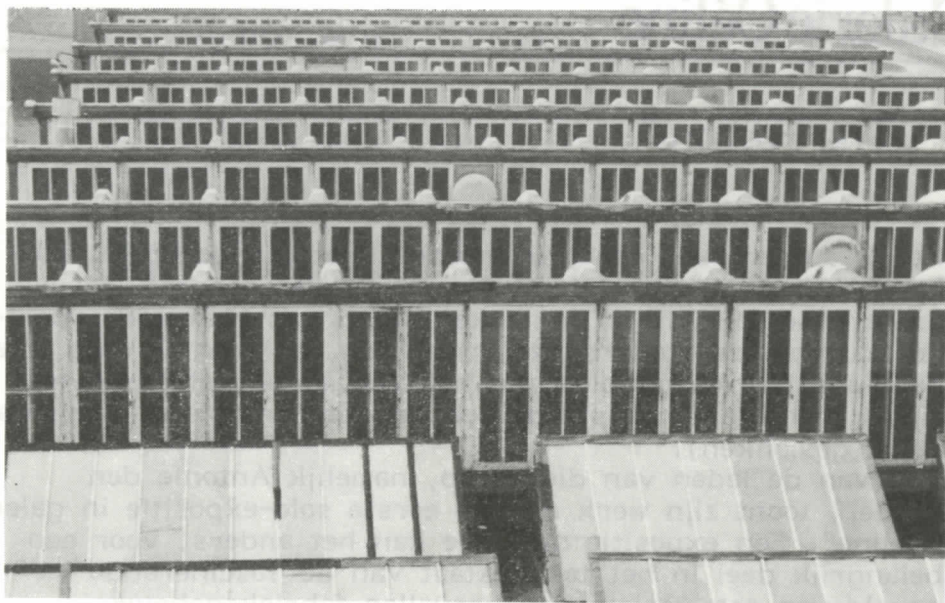
Antonie heeft de laatste jaren regelmatig geëxposeerd in galerie "Celine".

Kunst bestaat bij de gratie van wisselwerkingen, zoals b.v. de dialoog tussen kunstwerk en toeschouwer. Zoals de wederzijdse beïnvloeding in het contact tussen kunstenaar en de door hem waargenomen werkelijkheid.

"The Factory" is de verbeelde neerslag van zo'n dialoog.

Deelnemers in die dialoog: ten eerste het imponerende fabriekscomplex, waarin voorheen de textielfabriek Hollandia Wol was gevestigd en dat nu op de nominatie staat om gesloopt te worden. Ten tweede Antonie den Ridder, die ruim twee jaar lang in de oude fabriek gewerkt heeft als beeldend kunstenaar te samen met de andere leden van de "Verlaet Ateliers" groep.

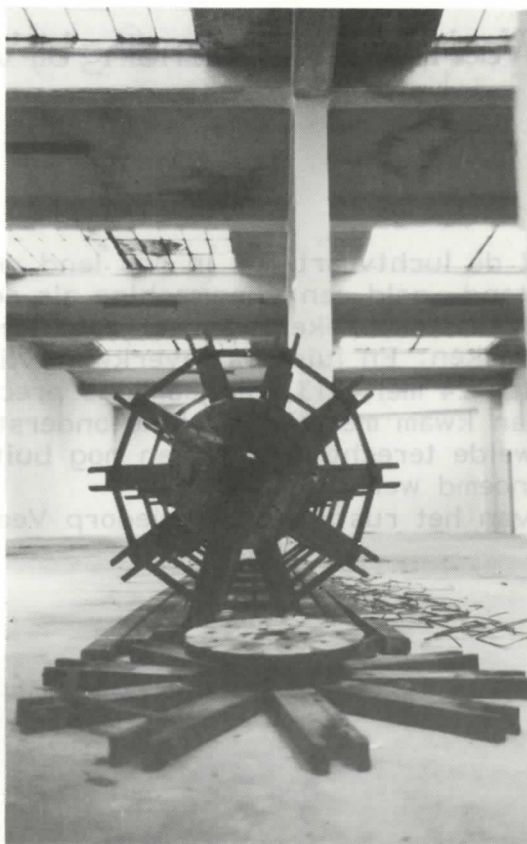
En zeker niet op de laatste plaats uzelf, indien u de tentoonstelling in galerie "Céline" als toeschouwer komt vereren.

De Hollandia Fabrik van bovenaf gezien.

In de periode van 12 november tot 24 december zullen aldaar een aantal beelden, schilderijen en tekeningen te bekijken zijn, die alle vervaardigd zijn binnen de fabriek als omgeving. Het oude fabriekspand leverde de monumentaliteit van fabriekshallen, het ritme van ontelbare ramen en natuurlijk haar eigen historie. Gebrandschilderde ramen, een weggeworpen weefklos, een halfgedemonteerd weefgetouw; het zijn de stille getuigen van het verleden. Juist in haar verval heeft de fabriek op vele plaatsen aan schoonheid gewonnen. De kunstenaar op zijn beurt levert de verbeelding en de arbeid. Tesaamen zijn de deelnemers aanwezig in het beeldend werk. Soms overheersen de vormen van fabrieksdaken of domineren duidelijk herkenbare elementen van de fabriek, dan weer staat de subjectiviteit van de kunstenaar op het eerste plan.

"The Factory" is een poging zowel het verval als de schoonheid van het monumentale pand weer te geven en de betekenis ervan voor de kunstenaar. Zodat iets van dit unieke gebouw behouden blijft, wanneer de slopershamer zijn werk heeft gedaan.

Een van de zalen in het complex Hollandia.

Naast beelden en schilderijen is ook een video- en een foto-reportage, waarin het oude fabriekspand de hoofdrol speelt, te aanschouwen.

U bent van harte welkom in galerie "Céline" op donderdag, vrijdag en zaterdag van 14.00 uur tot 17.00 uur, Verlaat 5 te Veenendaal.

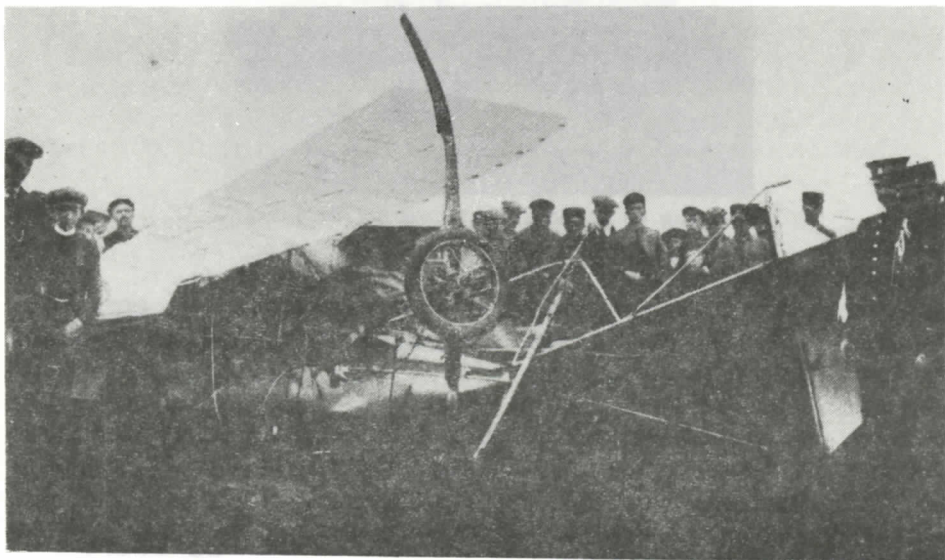
Ed Zwart

BEZIENSWAARDIGHEID VOOR PLAATSELIJKE BEVOLKING
75 JAAR GELEDEN:

Vlieger de Waal maakt noodlanding bij Veenendaal

In een tijd dat de luchtvaart ook in ons land nog in de kinderschoenen stond, gold een vliegmachine als een bezienswaardigheid bij uitstek. Zeker wanneer zo'n toestel een noodlanding moest maken. En juist dat overkwam vliegenier De Waal op zaterdag 24 mei 1913, dit jaar dus precies 75 jaar geleden. De man kwam met zijn machine ondersteboven op een drassige veenweide terecht in wat toen nog buitengebied van Veenendaal genoemd werd.

De bevolking van het rustige provinciedorp Veenendaal schrok

wakker en, zoals in die tijd gebruikelijk, liep het volk al snel uit om die bijzondere gebeurtenis vooral niet te missen! De veldwachter moest er zelfs aan te pas komen om de opdringerige dorpsbewoners op een veilige afstand te houden. Het vliegtuigongeval in Veenendaal trok landelijke belangstelling. De geïllustreerde pers, met allang verdwenen bladen als "De Prins", "Katholieke Illustratie", "Panorama", "Ons Land", "Utrecht in woord en Beeld" en het "Stuiverblad" als grote voortrekkers, hadden uiteraard belangstelling om het kiekje van de 'photograaf' af te drukken. Een summiere tekst als bijschrift scheen voldoende om de lezers uit die tijd te informeren. Een min of meer volledig verslag moeten we tegenwoordig zoeken bij een buurgemeente. Bij gebrek aan Veenendaalse kranten uit die tijd, is een onderzoeker aangewezen op de "Amerongsche Courant", zoals die tussen 1890 en 1920 bewaard is gebleven en voor elke belangstellende in te zien op het archief van de gemeente Amerongen. Elke week werd een (overigens zeer boeiende) kolom met Veenendaals (gemeente-, politie-, dorps-, sport- en verenigings-) nieuws gevuld. Een uniek tijdsdocument, wat plaatselijk niet meer te vinden is (overigens gaan er stemmen op om juist deze stukken te bundelen. We houden u daarvan op de hoogte).

DAMPENDE FABRIEKSPIJPEN IN ZICHT

In de uitgave van 28 mei 1913 geeft de correspondent een beschrijving van het ongeval met het gammele toestel wat ongetwijfeld nog maandenlang het gesprek van de dag was bij inwoners van Veenendaal.

"De vlieger De Waal die vrijdag van 's-Gravenhage naar Soesterberg was gevlogen, vertrok zaterdagmorgen te kwart voor tien van het vliegkamp Soesterberg om naar Nijmegen te vliegen waar hij demonstraties zou geven voor de Koloniale Reserve", zo begint het krantebericht. De Waal vloog met zijn duo-passagier, ene Guntner, over het rustig aandoende land. Zag Woudenberg onder hem, Scherpenzeel en zeker ook de buurtschap Achterberg. Rond 10.00 uur, een

kwartier na het opstijgen, kreeg de luchtvaartpionier door zijn kleine glasruitje reeds de dampende fabriekspijpen van Veenendaal in zicht.

Plotseling en om onduidelijke redenen haperde de motor. De croniqueur 75 jaar geleden: *"De Waal was genoodzaakt om te landen. Dicht bij den grond werd het vliegtuig onverwachts door een rukwind gegrepen, waardoor het voorover sloeg. De Waal had gelukkig de tegenwoordigheid van geest tijdig uit de machine te springen en ook zijn passagier wist zich tijdig te redden"*.

Het liep goed af voor deze *"kranigen Hollandschen vlieger"*, zoals één der geïllustreerde bladen het zo fier wist uit te drukken, want: *"De Waal kwam eraf met een verwonding aan den rechterarm en met een buil aan het hoofd. Guntner kreeg slechts een lichte verwonding aan den hand. De machine werd ernstig beschadigd. De vlieger en zijn passagier vonden een gastvrij onderkomen bij den stationschef"*.

HERHALING

Zoals gezegd: de antieke tweedekker was een publieke kijkattractie. Overigens zou het niet bij die eerste keer blijven. Bijna 27 jaar later, op 10 mei 1940 om precies te zijn, herhaalde de situatie zich. Onder andere omstandigheden weliswaar vond nabij Veenendaal het tweede vliegtuigongeval plaats. Ook toen was de op de eerste oorlogsdag door Nederlandse artillerie neergeschoten Junker-52, ter hoogte van de Slaperdijk, een nieuwtje waarvan de plaatselijke bevolking reeds snel op de hoogte was. Nieuwsgierigen sloopten het toestel bij stukje en beetje, zodat na enkele weken in het weiland niet meer dan een karkas stond van wat eens een trots Duits toestel was. Ettelijke souvenirjagers van toen bewaren derhalve nog steeds zuinig een deel van dit befaamde type transportvliegtuig.

Martin Brink

Als in mei 1940 een Duits Junker transportvliegtuig nabij Veenendaal wordt neergeschoten, zijn de naar de legeringsplaatsen teruggekeerde Nederlandse militairen er als eersten bij om het toestel te "inspecteren".

Van links naar rechts:

Majoor C.G. Knol, (bataljonscommandant 1-10 R.I.),

Luitenant H.L. van den Boom,

Aalmoezenier Majoor A.H.J.M. van Riet

(foto: Veldprediker A.C. van Nood, Voorst)

Boekbespreking

"RITMEESTER INTIMUS"

100 jaar Ritmeester

door W. van Amerongen

Uitgever: Kool b.v., prijs f 34,95

En opnieuw is een stukje geschiedenis zwart op wit gesteld van een industrietak die Veenendaal "*all over the world*" bekendheid gaf. Naast de Scheepjeswol-, de Nevedawol- en V.S.W.-fabrieken, zorgden de Ritmeester Sigarenfabrieken ervoor dat Veenendaal uit haar isolement verlost werd en vestigden velen zich metterwoon in ons dorp. De welvaart van de tweede helft van de 20e eeuw deed deze industrieën inschrompelen en de meest geavanceerde machines zorgden ervoor dat het oude ambacht verloren ging.

De heer W. van Amerongen, oud personeelschef van de "Ritmeester" legde in "Ritmeester Intimus" voor het nageslacht vast wat verloren dreigde te gaan. De inhoudsopgave weerspiegelt het inzicht van de schrijver in de materie. Als zoon van een postbode trad hij op jeugdige leeftijd in dienst van de "Van Schuppens" die heer en meester waren in de fabriek. Doorkneed in vakkennis schreef hij als gepensioneerde "Ritmeester Intimus".

Er is sprake van vette en magere jaren. Het boek begint met het hoofdstuk "*Een kruidige ontdekking*" waarin de geschiedenis ons terugvoert naar het jaar 1492 en Columbus niet alleen Amerika ontdekt maar o.a. ook het genot van de tabak.

Het roken werd via Engeland overgebracht naar Europa. De schrijver die veel gelezen moet hebben over het gebruik van tabak in vorige eeuwen, mist de informatie dat het roken van tabak over ons land verspreid werd via de kleine Rijscheepjes, de z.g. Samoreuzen, die omstreeks de 15e en 16e eeuw vanuit België en Duitsland met bijbels en rookwaar over de smalle sloten tot diep in de lage landen doordrongen. Dit doet echter niets af aan de kwaliteit van het boek waarvan de inhoud uit een onuitputtelijke bron lijkt te komen.

Hij laat de stamboom van de Van Schuppens aanvangen bij

Hendrik van Schuppen, wiens vrouw Grietje Beyer we kennen van het boekje "De oordelen Gods over Nederland". Omblad- en dekbladschippers, sigarenmakers passeren de revue. Sigarenmakers uit allerlei streken, verschillend van aard en gewoonten worden scherp getekend. De lezer krijgt een stukje Hollands Glorie uit betere tijden onder het oog waarvan we hopen dat het evenals de wolindustrie bewaard mag blijven voor de toekomst.

De uitgever Kool, die met zijn uitgave tegemoet komt aan de belangstelling waarin de plaatselijke geschiedenis verkeert, besteedde veel aandacht aan de uitgave waardoor het voor de lezer zeer aantrekkelijk is geworden. Uiteraard bevelen wij dit rijk geïllustreerde boek bij de lezer aan.

H. Diepeveen

Mededelingen

- * De volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging zal gehouden worden op dinsdag 20 december a.s. in 'De Meent'. Het thema van deze avond is '*gemeentelijk monumentenbeleid*'. Voor de pauze zal drs R.K.M. Blijdenstein, provinciaal projectleider van het Monumenten Inventarisatie Projekt Utrecht, spreken over het belang en de mogelijkheden van een gemeentelijk monumentenbeleid.

Na de pauze zullen dia's van de belangrijkste monumenten van Veenendaal getoond worden.

U zult verbaasd zijn hoeveel fraais er toch nog is in Veenendaal.

Bij de samenstelling van de diaserie is gebruik gemaakt van de inventarisatie, zoals die onlangs door de Historische Vereniging aan de gemeente is aangeboden.

Dus: - dinsdag 20 december
- om kwart voor acht
- in 'de Meent', Grote Beer 10
- gemeentelijk monumentenbeleid in woord en beeld

Iedereen is welkom - de toegang is gratis.

- * In de pauze van bovengenoemde bijeenkomst zal een video getoond worden van een oude bijenmarkt.
Dit als aanvulling op het artikel in dit nummer.
- * De Lokale Omroep Veenendaal besteedt in haar uitzendingen (95 MHz) ook aandacht aan de Veenense geschiedenis.
Op de eerste maandag van de maand kunt u 's avonds van negen tot tien luisteren naar gesprekken die de heer T. Ferkranus heeft met mensen die daarover iets te vertellen hebben.
- * De Historische Vereniging is ook actief op cursusgebied.
Ruim twintig personen volgen de cursus paleografie. Aan de hand van oude documenten, o.m. uit het Veenraadsschap-archief, leren de cursisten het oude handschrift ontcijferen.
In het kader van 'Veenendaal maakt Veenendaal wijzer' kregen een twintigtal belangstellenden veel te horen over een aantal hoofdstukken uit de Veenense geschiedenis. Zowel geboren Veenendalers als nieuwkomers bleken daar belangstelling voor te hebben.
- * In dit nummer vindt u - als alles volgens plan verloopt - een acceptgirokaart.
Wilt u zo speedig mogelijk betalen!
- * Het in dit nummer besproken boek 'Ritmeester Intimus', van de heer W. van Amerongen over 100 jaar Ritmeester, is voor leden van de vereniging met een forse korting verkrijgbaar, namelijk voor f 24,95. U kunt het meenemen in de pauze van de bijeenkomst van 20 december a.s.

- * De Historische Werkgroep De Kraats schreef een rapport '*Kraats en Binnenveld, een historische notitie*', dat een bijdrage wil leveren aan de discussie over de toekomst van dit belangrijke gebied vlak bij Veenendaal. Provinciale en gemeentelijke overheden willen op korte termijn tot een samenhangend beleid komen. Onze vereniging participeert in deze werkgroep, die in haar rapport aandacht vraagt voor de (cultuur)historische waarde van het gebied. Ook de gemeente Veenendaal kreeg een exemplaar van het rapport aangeboden. Het rapport is te bestellen bij de heer F. Bruinsel, Sleedoornplantsoen 12 te Wageningen en kost f 7,50.
- * De Historische Vereniging Oud Veenendaal is lid van Oud Utrecht en van het Gelders Oudheidkundig Contact. Met name in het Gelderse worden diverse cursussen georganiseerd op het gebied van lokale geschiedenis, archiefonderzoek en archiefbeheer. Belangstellenden kunnen met de secretaris contact opnemen.
- * Van de heer E. van Asselt ontvingen wij enkele oude documenten, waaronder een soldatenboekje en een groepsfoto van het Ritmeesterpersoneel. Onze hartelijke dank hiervoor.
- * De volgende bijeenkomst wordt - voor zover bekend - gehouden op donderdag 16 maart 1989.

